

प्रथम खण्ड : संस्कृत काव्य साहित्य

प्रथम विभाग : संस्कृत काव्यसाहित्येर् प्राबुद्धिक काल

द्वितीय विभागः संस्कृत काव्यसाहित्येर् धारा

तृतीय विभाग : संस्कृत काव्येर् अभ्युत्थानः कालिदासेर् युग

चतुर्थविभाग : कालिदासेऽन्तेर् युगेर् महाकाव्य

पञ्चम विभागः संस्कृत खण्डकाव्य

প্ৰথম বিভাগ
সংস্কৃত কাব্যসাহিত্যৰ প্ৰাৰম্ভিক কাল

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ মহাকাব্যৰ শ্ৰেণীবিভাগ
- ১.৪ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বস্তুসংহতি
- ১.৫ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ মূল কথাশ্ৰোত
- ১.৬ আদিকাব্য ৰামায়ণ
 - ১.৬.১ ৰামায়ণৰ বিভিন্ন পাঠ
 - ১.৬.২ ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তু
 - ১.৬.৩ ৰামায়ণৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু প্ৰক্ষিপ্ত অংশ
 - ১.৬.৪ ৰামায়ণৰ ৰচনাকাল
- ১.৭ মহাভাৰত
 - ১.৭.১ মহাভাৰতৰ ক্ৰমবিকাশ
 - ১.৭.২ মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু
 - ১.৭.৩ মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল
- ১.৮ ভাৰতীয় সাহিত্যত মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ
- ১.৯ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা
- ১.১০ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১২ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

মহাকাব্যৰ পাতনি কেতিয়া, কোন কালছোৱাত, কেনেকুৱা পৰিবেশৰ মাজত আৰম্ভ হয় তাক সঠিকভাৱে কোৱা সহজ নহয়। তথাপি বিশ্বৰ প্ৰথম সাহিত্য ঋগ্বেদতেই মহাকাব্যৰ সূত্ৰপাত হয় বুলি পণ্ডিতসকলে সিদ্ধান্ত দিছে। মহৰ্ষি শৌনকে তেওঁৰ 'বৃহদ্ভেদতা' গ্ৰন্থত ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰসমূহৰ যি শ্ৰেণী বিভাগ কৰিছে তাৰ মাজত সংবাদসূক্ত, আখ্যানসূক্ত, দানস্তুতি আৰু নাৰাশংসী অন্যতম। ঋগ্বেদৰ এই চাৰি শ্ৰেণীৰ মন্ত্ৰ আৰু অথৰ্ববেদৰ কুন্তপসূক্তসমূহত আছে মহাকাব্যৰ বীজ। বিশেষকৈ সংবাদসূক্তবোৰ পৰৱৰ্তীকালৰ নাট্যকাব্যৰ আৰু আন আন মহাকাব্যৰ আদিৰূপ। ইয়াৰ সংলাপ অংশৰ পৰা নাটকৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি ভবা হয়। ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যবোৰৰ ভিতৰত আখ্যান, উপাখ্যান, ইতিহাস, গাথা, প্ৰভৃতি বিভিন্ন ধৰণৰ ৰচনাৱলীৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়।

ব্রাহ্মণ সাহিত্যসমূহত সংবাদসূক্তৰো পশ্চাদভূমি পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে উৰ্বশী-পুৰুষৰ সংবাদৰ (ঋগ্বেদ-১।৯৫) পটভূমি শতপথ ব্রাহ্মণৰ ৫ম কাণ্ডত বৰ্ণিত হৈছে। বৈদিককালত শ্ৰীত আৰু গৃহ অনুষ্ঠানবোৰত কাহিনী বা আখ্যান শূনাটো ধৰ্মানুষ্ঠানৰ এটা প্ৰধান অঙ্গৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছিল। বৈদিক যুগৰ শেষৰ ফালে যি কাহিনীসমূহ ৰচিত হৈছে সেয়েই মহাকাব্যৰ আদিৰূপ। এনে কাব্যাদৰ্শকে আদৰ্শ হিচাপে লৈ মহৰ্ষি বাল্মীকিয়ে ৰচনা কৰা ৰামায়ণকে প্ৰথম মহাকাব্য বা আদিকাব্যৰূপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। পৰৱৰ্তী কালত ৰামায়ণৰ আৰ্হিত বিষয়বস্তু, ৰচনাৰীতি, অলংকাৰ আদি কাব্য-উপাদান প্ৰয়োগ কৰি সংস্কৃত ভাষাত এলানি মহাকাব্য ৰচনা কৰা হৈছিল।

বিশাল ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বাঙলয় বিগ্ৰহ হ'ল মহাভাৰত। এই মহাকাব্যৰ বিষয়ে এটি কাহিনী প্ৰচলিত আছে। এসময়ত এই গ্ৰন্থৰ মহত্ব আৰু গুৰুত্ব জুখিবলৈ দেৱতাসকল সন্মিলিত হ'ল। তেওঁলোকে তুলাচনীৰ এফালে উপনিষদসহ চাৰিবেদ আৰু আনফালে মহাভাৰত তুলি দি দেখিলে যে মহাভাৰতৰ ওজন (গুৰুত্ব) বেদাদিতকৈ অধিক। সেইবাবে অপৌৰুষেয় বেদতকৈ আৰ্যগ্ৰন্থ 'পঞ্চমবেদ' বুলি অভিহিত এই গ্ৰন্থৰ মহত্ব আৰু গুৰুত্বৰ অধিক্যৰ হেতুকেই এইখন মহাভাৰত বুলি জনাজাত।

মহত্বে চ গুৰুত্বে চ প্ৰিয়মানং যতোধিকম্।

মহত্বাদ্ ভাৰৱত্বাচ্চ মহাভাৰতমুচ্যতে।।

মহাভা. ১।১।২০৮৯

ভাৰতীয় শাস্ত্ৰীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে বিচাৰ কৰি মহাভাৰতক একাধাৰে ইতিহাস আৰু পুৰাণ বুলি কোৱা হয়। ইতিহাসৰ লক্ষণ হৈছে—

ধৰ্মাৰ্থকামমোক্ষাণামুপদেশসমম্বিতম্।

পূৰ্বকৃতং কথাযুক্তমিতিহাসঃ প্ৰচক্ষতে।।

ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ জীৱনৰ পূৰ্ণতাৰ সাধন এই চতুৰ্ভুজৰ উপদেশ সমম্বিত পূৰ্বতে ঘটি যোৱা ঘটনাবোৰৰ কাহিনীকে ইতিহাস বুলি কোৱা হয়। মহাভাৰত যে তেনে কাহিনীৰ সঁফুৰা তাত সন্দেহ নাই। সংস্কৃত আলংকাৰিক সকলে দিয়া মহাকাব্যৰ লক্ষণ ইয়াত দেখা যায়, সেই লক্ষণ অনুসৰি মহাভাৰতক শ্ৰেষ্ঠ মহাকাব্য নুবুলি নোৱাৰি। প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভৰতবংশীয় ৰজা সকলক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই এই কাব্য গঢ়ি উঠিছে। মুখ্যতঃ শ্লোক ছন্দতে কাব্যখন প্ৰথিত। ইয়াৰ ভাষা যিদৰে সহজ সৰল, সেইদৰে মধুৰ আৰু গম্ভীৰো। ইয়াত উপাখ্যানৰ সংখ্যাও বহুত। 'যতো ধৰ্মঃ ততো জয়ঃ' এই ধ্বনি লৈয়ে কাব্যখন আগবাঢ়ি গৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক বিশাল অংশ অধিকাৰ কৰি থকা মহাকাব্যসমূহক সাধাৰণতে অতি দীঘলীয়া ছন্দোময় কাব্য বুলি জনা যায় যদিও এই কবিকৃতিসমূহে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আদি স্তৰটোৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। এই বিভাগৰ আলোচনাৰাজি অধ্যয়ন কৰি আপোনালোকে

- মহাকাব্যৰ শ্ৰেণীবিভাজন সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বস্তুসংহতি সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব,
- আদিকাব্য ৰামায়ণৰ পৰিচয় পাব,
- মূল বিষয়বস্তু আৰু প্ৰক্ষিপ্ত অংশ দুয়োৰে ধাৰণা পাব,
- মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল, বিষয়বস্তুৰ ক্ৰমবিকাশ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনামূলক আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১.৩ মহাকাব্যৰ শ্ৰেণীবিভাগ

সংস্কৃত মহাকাব্যৰ বিভাজন তলত দিয়া ধৰণে ৰেখাচিত্ৰৰ সহায়ত দেখুৱাব পাৰি —

সংস্কৃত মহাকাব্যৰ বিশিষ্ট উদাহৰণ হ'ল ৰামায়ণ। ৰামায়ণ বিশেষকৈ কাব্যকলাপৰিপূৰ্ণ এখন মহাকাব্য। আনহাতে, মহাভাৰত হ'ল আখ্যান-উপাখ্যান সমৃদ্ধ এখন শাস্ত্ৰকাব্য। পুৰাণসমূহৰ ওপৰত মহাভাৰতে যিদৰে প্ৰভাৱ পেলাইছে বা প্ৰেৰণাৰ উৎস হৈ পৰিছে, সেইদৰে ৰামায়ণেও পৰৱৰ্তী কাব্যসমূহক (Court Epics) প্ৰেৰণা দিছে বা সিবোৰক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে।

১.৪ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বস্তুসংহতি

‘ৰামায়ণ’ আৰু ‘মহাভাৰত’ দুয়োখন গ্ৰন্থক সামান্য অৰ্থত ‘ইতিহাস’ বুলি ক’লেও মহাভাৰতৰ পাততহে বহুতো ইতিহাসৰ সোঁত সন্মিলিত হৈছে। সেয়ে মহাভাৰতক যথার্থতে ‘ইতিহাস’ বুলিব পাৰি।

আনহাতে, ৰামায়ণত একেটা বীৰত্বৰ কাহিনীকে লৈ ৰচিত হোৱা বাবে বিষয়বস্তুৰ সংহতি আৰু কাব্যময়তা পৰিদৃষ্ট হয়। কিন্তু মহাভাৰতত কুৰু-পাণ্ডৱৰ ঘৰুৱা কলহৰ বাবে এক ‘মহাভাৰতীয় যুদ্ধ’ বা সংঘাত অনুষ্ঠিত হৈছে পূবৰ প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰৰ পৰা পশ্চিমৰ গান্ধাৰলৈ আৰু তদানীন্তন জাতিসমূহে আহি তাত সমবেত হৈছে। সেইবিলাকৰ অসংখ্য কথা, উপকথা, আখ্যান আদি মহাভাৰতত সন্নিবিষ্ট হৈছে। সেই কাৰণে ‘ৰামায়ণ’ত বস্তুসংহতি যিদৰে পৰিদৃষ্ট হয় মহাভাৰতত তাৰ অভাৱ অনুভূত হয়। তাত পোৱা কাহিনীসমূহৰ মাজত সজাতীয়ত্ব, বৰ্ণনাৰ সমানুপাত আৰু পদ্ধতিগত বিন্যাসৰ অভাৱ পৰিদৃষ্ট হয়।

১.৫ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ মূল

বশিষ্ঠ মুনিৰ পৌত্ৰ পৰাশৰ আৰু মৎসগন্ধাৰ পুত্ৰ বেদব্যাসক মহাভাৰতৰ ৰচয়িতা বুলি কোৱা হয়। তেওঁ মহাভাৰত, শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা আৰু অষ্টাদশ পুৰাণৰ কৰ্তা বুলি জনবিশ্বাস আছে। হয়তো তেওঁৰেই মহাভাৰতৰ মূলকথা ‘জয়কাব্য’ ৰচনা কৰিছিল আৰু মূল পুৰাণৰো কৰ্তা আছিল। পিছত যুগে যুগে প্ৰক্ষিপ্ত অংশ লগলাগি ‘জয়কাব্য’ গৈ মহাভাৰতত ৰূপান্তৰিত হ’ল। একেদৰে এখন পুৰাণ অষ্টাদশখা বিভক্ত হৈ ব্যাসৰ নামতে নানাজনৰ কথাবে সমৃদ্ধ হৈ বৃহদাকৃতি লাভ কৰিলে বুলি ভবাৰ থল আছে। গতিকে ইতিহাস (মহাভাৰত) আৰু পুৰাণৰ কথাশ্ৰোত আৰু গ্ৰন্থকৰ্তৃত্বৰ মাজত মূলতঃ একেটা গতিময়তা দৃষ্ট হয় যদিও যুগান্তৰৰ লগে লগে সেইবোৰৰ গাঠনি আৰু বস্তুচয়নত ক্ৰমাগতভাৱে ৰূপান্তৰ ঘটে। সেয়ে ‘মহাভাৰত’ আৰু ‘পুৰাণ’ৰ মাজত অনেক কালৰ অনেক কবি-মনীষীৰ ৰচনাই ঠাই পোৱা সম্ভৱ।

‘ৰামায়ণ’ত তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিছে। ‘ৰামায়ণ’ বাৰ্মীকিৰ ৰচনা বুলি জনাজাত। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড পৰৱৰ্তী কালৰ প্ৰক্ষেপাংশ বুলি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰে, কিন্তু মাজৰ কাণ্ডসূহত থকা কথাৰ ৰূপান্তৰ ঘটা নাই বা প্ৰক্ষেপো হয়তো হোৱা নাই। তথাপি ‘ৰামায়ণ’ আৰু ‘মহাভাৰত’ক বিৱৰ্তনক্ৰমে বিকশিত কাব্য (Epics of Growth) বুলি কোৱা হয়। দুয়োখন মহাকাব্য অনুষ্ঠপ্ বা শ্লোকছন্দত ৰচিত। অৱশ্যে মাজে মাজে পৰিবৰ্তনৰ তাগিদাত অন্য দীঘলীয়া ছন্দৰ ব্যৱহাৰো হৈছে। ‘ৰামায়ণ’, ‘মহাভাৰত’ৰ আগতে মুখে মুখে প্ৰচলিত কাহিনীবিলাক একেলগে সঙ্কলন কৰাৰ কোনো চেষ্টা হোৱা নাছিল। মহৰ্ষি বাৰ্মীকিয়েই ৰাম-ৰাৱণৰ কাহিনীক আৰু মহৰ্ষি ব্যাসদেৱে কুৰু-পাণ্ডৱৰ কাহিনীক সাহিত্যৰ ৰূপ দিলে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১. ইতিহাস আৰু পুৰাণৰ মূল সূত্ৰ কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২. মহাভাৰতৰ মূল কথাশ্ৰোতৰ বিষয়ে লিখক? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৬ আদিকাব্য ৰামায়ণ

প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যত দুখন মহাকাব্য প্ৰধানকৈ পোৱা যায়। সেইদুখন হ'ল— 'ৰামায়ণ' আৰু 'মহাভাৰত'। ভাৰতীয় সাহিত্যত ৰামায়ণক 'আদিকাব্য' (অলঙ্কৃত কাব্য) আৰু ইয়াৰ ৰচক বাল্মীকিমুনিক 'আদিকবি' বুলি আখ্যা দিয়া হয়। 'বিষ্ণুপুৰাণ'ত কোৱা হৈছে যে বাল্মীকি ভৃগুৰ বংশধৰ আৰু বৈৰস্বত মন্বন্তৰত তেওঁৰেই চতুৰ্বিংশ ব্যাস। অধ্যাত্মৰামায়ণত বাল্মীকিয়ে নিজৰ অতীত জীৱনৰ ইতিহাস নিজেই কৈছিল। ক্ৰৌঞ্চযুগলৰ এটা ব্যাধৰ শৰত আহত হোৱাত বাল্মীকিৰ মনত যি কৰুণভাবৰ উদ্ৰেক হৈছিল শ্লোকছন্দত সেয়াই প্ৰথম কাব্যৰূপ গ্ৰহণ কৰে ৰামায়ণ মহাকাব্যত।

মা নিষাদ প্ৰতিষ্ঠাং তুমগমঃ শাস্ত্ৰী সমাঃ।

যৎ ক্ৰৌঞ্চং মিথুনাদেকমৰধীঃ কামমোহিতম্।।

(ৰামায়ণ-১।২।১৫)

এই অৱস্থাত বাল্মীকিয়ে ব্ৰহ্মাৰ আদেশত ৰামায়ণ ৰচনা কৰে আৰু ইয়াৰ নাম দিয়ে 'ৰামায়ণ', 'সীতাচৰিত', 'পৌলস্ত্যবধ'। ৰামায়ণত ২৪,০০০ শ্লোক আছে আৰু ই সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত। 'মহাভাৰত'কৈ 'ৰামায়ণ' আয়তনত সৰু আৰু ইয়াত ৰচনাৰ পৰম্পৰাৰ সংবদ্ধতা আৰু ধাৰাবাহিকতা মহাভাৰততকৈ বহুত বেছি। 'ৰামায়ণ'ত কেৱল ৰাম-ৰাৱণৰ যুদ্ধৰ চিত্ৰৰেই মণ্ডিত নহয়, প্ৰকৃতিৰ মনোৰম দৃশ্যৰলী, ৰুচিসন্মত অলঙ্কাৰ আৰু ৰসাভিব্যক্তিৰ ব্যঞ্জনাৰেও এইখন মহাকাব্য মহীয়ান। সেই কাৰণে 'ৰামায়ণ' গণকাব্য হৈও প্ৰথম অলঙ্কৃত কাব্যৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা অতুলনীয়।

প্ৰণয়ন হোৱা দিনৰে পৰা এই আদিকাব্যখনে সমগ্ৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰাজিক ইয়াৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত কৰি আহিছে। আনকি ইয়াৰ কথা ইতিহাসভিত্তিক মহাকাব্য 'মহাভাৰত'ৰ বনপৰ্বত (২৫৮—২৮৩ সৰ্গত) ৰাম-আখ্যান হিচাপে বিস্তাৰিতভাৱে

বৰ্ণিত হৈছে। পুৰাণ সমূহতো যেনে—বিষ্ণু, ব্ৰহ্মাণ্ড গৰুড়, অগ্নি, ভাগৱত আদিত
 ৰাম-কথাৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটিছে। সেইদৰে ‘দেৱীভাগৱত’ত (৩য় স্কন্ধ—২৮-২৯ সৰ্গ)
 ৰাম কথাই ভূমুকি মাৰিছে। পালি ‘ত্ৰিপিতট’ৰ জাতক সমূহৰ ‘দশৰথজাতক’তো
 ৰামকথাৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটিছে।

পৰৱৰ্তী যুগৰ কাব্য, নাট্য-সাহিত্য আৰু চম্পূ কাব্যত ৰামায়ণে প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ
 পেলাইছে। ৰামায়ণৰ কাহিনীক অৱলম্বন কৰি নাট্যকাৰ ভাসে খ্ৰীষ্টজন্মৰ পূৰ্বতে
 ‘প্ৰতিমা’, ‘অভিষেক’ আৰু ‘যজ্ঞফল’ ৰচনা কৰে। ভৱভূতিয়ে ‘ৰামায়ণ’ৰ কাহিনীক
 লৈ ‘মহাবীৰচৰিত’ আৰু ‘উত্তৰৰামচৰিত’, দিঙনাগে ‘কুন্দমালা’ নাটক, শক্তিভদ্ৰই
 ‘আচাৰ্য্যচূড়ামণি’, যশোবৰ্মনে ‘ৰামাভ্যুদয়’, মুৰাৰিয়ে ‘অনৰ্ঘৰাঘৰ’, ৰাজশেখৰে
 ‘বালৰামায়ণ’, আদি নাটক ৰচনা কৰে।

বাল্মীকিৰ ‘ৰামায়ণ’ক অৱলম্বন কৰি কালিদাসে ‘ৰঘুবংশ’ ৰচনা কৰি
 ‘কবিশঃ-প্ৰাৰ্থী’ হৈছে আৰু সেই কথা কবিজনাই স্বীকাৰো কৰিছে।

অথবা কৃতৱাগ্দ্ৰাৰে ৰংশেশ্বস্মিন্ পূৰ্বসূৰিভিঃ।

মণৌ ৰজ্জ-সমূৎকীৰ্ণে সূত্ৰসেব্যাস্তি মে গতিঃ।।

(ৰঘুবংশ—১।৪)

ৰামায়ণৰ বিষয়বস্তুক লৈ ৰচিত হোৱা আন কাব্যসমূহ হৈছে—প্ৰৱৰসেনৰ
 সেতুবন্ধ, কুমাৰদাসৰ ‘জানকীহৰণ’, ভট্টিৰ ‘ৰাৱণবধকাব্য’, ক্ষেমেন্দ্রৰ ‘ৰামায়ণ-
 মনুতৰী’, বামনভট্টবাণৰ ‘ৰামনাথাভ্যুদয়’, জয়দেৱৰ ‘প্ৰসন্নৰাঘৰ’, মুৰাৰিৰ ‘অনৰ্ঘৰাঘৰ’,
 বাসুদেৱৰ ‘ৰাম-কথা’ আদি। ভোজে ‘ৰামায়ণ’ৰ কাহিনীক লৈ ‘ৰামায়ণচম্পূ’ আৰু
 ভেঙ্কটধৰিয়ে ‘উত্তৰচম্পূ’ ৰচনা কৰে।

মধ্যযুগত বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ লগে লগে কৃষ্ণভক্তিৰ শাখাৰ দৰে ৰামভক্তি
 শাখাৰো উদ্ভৱ হয় আৰু ৰামচৰিতে বৈষ্ণৱ সাহিত্যতো স্থান লাভ কৰে। এই ৰাম-
 ভক্তিমাৰ্গ খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীৰ কবি ৰমানন্দৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত হৈ ষোড়শ শতাব্দীৰ
 ভক্তকবি তুলসীদাসৰ অমূল্য গ্ৰন্থ ‘ৰামচৰিতমানস’ৰ যোগেদি স্থায়িত্ব লাভ কৰে।
 সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত ‘ৰামচৰিতমানসে’ যিদৰে জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছে, সেইদৰে
 অসমত মাধৱ কন্দলিৰ ৰচিত অসমীয়া ৰামায়ণে, বঙ্গদেশত কৃষ্ণবাসী ৰামায়ণে আৰু
 তামিলনাডুত কান্ধনৰ ৰামায়ণে জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছে।

সেয়ে নহয়, বৌদ্ধ কবি অশ্বঘোষ, জৈন সন্ন্যাসী বিমল সূৰী (পউমচৰিত)
 প্ৰভৃতিও ৰামায়ণৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত। বৌদ্ধ গ্ৰন্থৰ তিব্বতীয় চীনা অনুবাদক সকলেও
 ৰামকথাৰ উল্লেখ নকৰাকৈ থকা নাই। দক্ষিণ পূব এচিয়াৰ ইণ্ডোনেচিয়া, মালায়েচিয়া,
 চিন্গাপুৰ, কম্বোদিয়া, থাইলেণ্ড আদিৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু জনমানসত ৰামায়ণৰ
 প্ৰভাৱ পৰিছে।

অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ বৈশিষ্ট্যত পৰৱৰ্তীকালৰ সংস্কৃত কাব্যসমূহৰ উপৰিও পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাত লিখা ৰামায়ণৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। ৰামায়ণে যুগে যুগে ভাৰতবাসীৰ চিন্তা আৰু সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত যি প্ৰভাৱবিস্তাৰ কৰিছে পৃথিৱীৰ আৰু কোনো গ্ৰন্থই কোনো জাতিৰ জীৱনত তেনেদৰে প্ৰভাৱবিস্তাৰ কৰিব পৰা নাই। অৱশ্যে ৰামায়ণৰ বালকাণ্ড (২/৩৬-৩৭)ত এই কথাৰ কোৱা হৈছে যে যেতিয়ালৈকে পৃথিৱীত নৈ আৰু পৰ্বতসমূহ থাকিব তেতিয়ালৈকে 'ৰামায়ণ'ৰ কথা লোকসমাজত প্ৰচাৰিত হৈ থাকিব—

যাৱৎ স্বাস্যন্তি গিৰয়ঃ সৰিতশ্চ মহীতলে।

তাৱদ্ ৰামায়ণী কথা লোকেষু প্ৰচৰিষ্যতি।।

তদুপৰি 'ৰামায়ণ'ত থকা শিক্ষণীয় বিষয়বোৰ জনসাধাৰণৰ সহজবোধ্য। 'ৰামায়ণ'ত সন্নিৱিষ্ট চৰিত্ৰসমূহ সমাজৰ প্ৰতিজন লোকৰ বাবে আদৰ্শস্বৰূপ। ৰাম যিদৰে পুৰুষৰ উত্তম আদৰ্শ, সীতা যিদৰে নাৰীৰ আদৰ্শ, লক্ষ্মণ, ভৰত, শত্ৰুঘ্ন প্ৰভৃতি ভ্ৰাতৃৰ আদৰ্শ, হনুমান ভক্তৰ আদৰ্শ, একেদৰে সুমিত্ৰা আৰু কৌশল্যা মাতৃৰ আদৰ্শ। অনুজ ভায়েকলৈ ৰামৰ সৌহাৰ্দ্য স্নেহ যিদৰে অতুলনীয় আৰু আদৰ্শ স্থানীয়, যিদৰে লক্ষ্মণৰো অগ্ৰজজনলৈ শ্ৰদ্ধা আৰু প্ৰেম তুলনাবিহীন। মুঠতে ৰামায়ণৰ প্ৰতিটো বাক্যত, প্ৰতিটো শব্দত নিহিত হৈ আছে উচ্চ মানৱাদৰ্শ আৰু নীতিজ্ঞানৰ অভিলেখ। সেই কাৰণে 'ৰামায়ণ'ৰ কথা পুৰণি হৈও চিৰনতুন হৈ আছে। পুৰণি আদৰ্শই নতুন পুৰুষকো অনুপ্ৰাণিত কৰে। আনকথাত ক'বলৈ হ'লে সেই গৌৰৱময় অতীতে বৰ্তমানক প্ৰেৰণা দিছে আৰু এইখিনি কথাই সমাগত ভৱিষ্যতৰ বাবেও প্ৰেৰণাৰ অক্ষয় জ্বলাই ৰাখিছে।

তদুপৰি 'ৰামায়ণ' ভাৰতৰ এক ঐতিহাসিক দলিল। তাৰ পত্ৰে পত্ৰে বিবৃত হৈ আছে বৈৱস্বত মনুৰ পৰা প্ৰবাহিত সূৰ্য্য বংশৰ অশ্লান ইতিহাস। ই প্ৰাচীন সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ আধাৰশিলা স্বৰূপেও স্মৰণীয় আৰু বৰনীয়। এই মহৎ গ্ৰন্থই আমাক ঐতিহাসিক যুগৰ সমাজব্যৱস্থা আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থা জানিবলৈ আৰু বুজিবলৈ সহায় কৰে। আনকি তদানীন্তন কালৰ ভৌগোলিক সমলো এই গ্ৰন্থৰ পৰা আহৰণ কৰা সম্ভৱ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ৰামায়ণ মহাকাব্যই কিদৰে পৰৱৰ্তী সাহিত্যৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাইছে? (৬০
টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

১.৬.১ বামায়ণৰ বিভিন্ন পাঠ

এই মহৎ গ্ৰন্থখন একাধিক পাঠত উপলব্ধ। ইয়াৰ কমেও চাৰিটা পাঠ পোৱা যায়। সিবোৰ হ'ল—

- ১। মহাৰাষ্ট্ৰীয় পাঠ (তিলক ভূষণ, শিৰোমণি টীকা সহ)
- ২। বাংলা পাঠান্তৰ (লোকনাথৰ টীকা থকা)
- ৩। পশ্চিমোত্তৰ পাঠান্তৰ (কাশ্মীৰি পাঠ)
- ৪। দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠান্তৰ।

এই পাঠবোৰ ক্ৰমে মুম্বাই, কলিকতা, লাহোৰ আৰু মাদ্ৰাজৰ পৰা প্ৰকাশিত হৈ আহিছে। এই সকলোবোৰ পাঠ ভালদৰে চালি-জাৰি চাই বৰোদাৰ পৰা সমীক্ষাত্মক সংস্কৰণৰূপে প্ৰকাশিত হৈছে একাধিক খণ্ডত বামায়ণ গ্ৰন্থখন।

১.৬.২ বামায়ণৰ বিষয়বস্তু

মহাকাব্য বামায়ণত প্ৰায় ২৪,০০০ শ্লোক আছে। মূল পাঠাংশ সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত। প্ৰতিহাজাৰ শ্লোক গায়ত্ৰী বা সারিত্ৰী মন্ত্ৰৰ একোটি আখৰেৰে ক্ৰমশঃ আৰম্ভ হোৱা বুলি পৰম্পৰাই দাবী কৰে।

মহাকাব্য 'বামায়ণ'ৰ প্ৰথমটো কাণ্ড বালকাণ্ড নামে জনাজাত। ইয়াত বাম আৰু ভাতৃসকলৰ জন্ম আৰু তেওঁলোকৰ শৈশৱকালৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। বিশ্বামিত্ৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত যজ্ঞ সংৰক্ষণ, তাড়কাদি ৰাক্ষসবধ, বাম আৰু ভাতৃসকলৰ বিবাহ — এই ঘটনাবোৰৰ বৰ্ণনা এইকাণ্ডৰ অন্তৰ্গত।

'বামায়ণ'ৰ দ্বিতীয় কাণ্ডটো অযোধ্যাকাণ্ড : অযোধ্যাৰ ৰাজসভা, বামৰ অভিষেক আয়োজন, বনবাস, পুত্ৰশোকত কাতৰ দশৰথৰ মৃত্যু, ভৰতৰ বামক প্ৰত্যাহ্বান কৰোৱাৰ বিফল প্ৰয়াস আদিৰ বিৱৰণ—ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে।

'বামায়ণ' গ্ৰন্থৰ তৃতীয় কাণ্ডটো অৰণ্যকাণ্ড। দণ্ডকাৰণ্যাদিত বামৰ জীৱন-যাপন, বিৰাধবধ, বামৰ পঞ্চৱটীনিবাস, শূৰ্পনখাৰে সাক্ষাৎ, খৰদূষণাদি চৈধ্যহাজাৰ ৰাক্ষসবধ তথা ৰাৱণৰ দ্বাৰা সীতাহৰণ আৰু বামৰ বিলাপ এই কাণ্ডত বৰ্ণিত হৈছে।

'বামায়ণ'ৰ চতুৰ্থকাণ্ডটো কিষ্কিন্ধাকাণ্ড। এইকাণ্ডত বালিবধ, সুগ্ৰীৱৰ সৈতে বামৰ মিত্ৰতা স্থাপন, বান্দৰসকলক লগত লৈ হনুমানৰ সীতাৰ অন্বেষণ আদি এই কাণ্ডত বৰ্ণিত হৈছে।

'বামায়ণ' গ্ৰন্থৰ পঞ্চম কাণ্ড হৈছে সুন্দৰকাণ্ড। ইয়াত লঙ্কাৰ শ্ৰীৰ বৰ্ণনা, ৰাৱণৰ ৰাজপুৰীৰ সৌন্দৰ্য্য, হনুমানৰ সীতাসাঙ্ঘনা আৰু সীতাৰ বতৰা লৈ হনুমানৰ প্ৰত্যাগমনৰ চিত্ৰ অঙ্কিত হৈছে।

'বামায়ণ'ৰ ষষ্ঠকাণ্ডটো যুদ্ধকাণ্ড নামেৰে প্ৰখ্যাত। এইকাণ্ডটো অতিশয় বিশাল। ইয়াত এলানি দীঘলীয়া সংঘৰ্ষৰ পাছত ৰামে ৰাৱণক বধ কৰা ঘটনাৰ বৰ্ণনা

দিয়া হৈছে। সীতাক উদ্ধাৰ কৰি প্ৰত্যাগত ৰামৰ অভিষেক বৰ্ণনাৰে এই কাণ্ডৰ অন্ত পৰিছে।

‘ৰামায়ণ’ গ্ৰন্থৰ সপ্তম কাণ্ড উত্তৰকাণ্ড বুলি জনাজাত। ইয়াত ৰামৰ ৰাজ্যশাসনৰ বৰ্ণনা আছে। সীতাৰ লোকাপবাদৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সীতাবিসৰ্জন, সীতাৰ বিলাপ, বাল্মীকিৰ আশ্ৰমত আশ্ৰয় লাভ, লৰ-কুশৰ জন্ম, অশ্বমেধ যজ্ঞ, লক্ষ্মণবৰ্জন আদি ঘটনাপ্ৰবাহ শেষকাণ্ডৰ মূল উপজীৱ্য বিষয়। ইয়াৰ উপৰিও অনেক মিশ্ৰিত আখ্যানৰে এই কাণ্ডৰ কলেৱৰ বৃদ্ধি পাইছে। ৰাৱণৰ পূৰ্ববৃত্তান্ত, বশিষ্ঠৰ জন্মবৃত্তান্ত, সূৰ্য্যবংশৰ বহুতো কথা ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

১.৬.৩ ৰামায়ণৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু প্ৰক্ষিপ্ত অংশ

জাৰ্মান পণ্ডিত য়াকোবিয় ‘ৰামায়ণ’ৰ পাঠ্যাংশ বিশ্লেষণ কৰি মূল ৰামায়ণত পাঁচটা কাণ্ড আছিল বুলি অভিমত দিয়ে। তেওঁৰ মতে ‘ৰামায়ণ’ অযোধ্যাকাণ্ডৰে আৰম্ভ হৈ যুদ্ধকাণ্ডত সমাপ্ত হৈছিল। বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড পিছত মূলকথাৰ আদি আৰু অন্তত সংযোজন কৰা হৈছে বুলি এই পণ্ডিতজনে মত আগবঢ়াইছে। ইয়াৰ সমৰ্থনত আগবঢ়োৱা যুক্তিসমূহ হ’ল—

- ক। যুক্তিসঙ্গতভাৱে ৰামৰ অভিষেকতে ৰামকথা সমাপ্ত হোৱা স্বাভাৱিক। এতিয়াও ৰামকথাৰ আবৃত্তি আৰু প্ৰৱচন ৰামৰ অভিষেকতে শেষ কৰা দেখা যায়। উত্তৰকাণ্ডত বৰ্ণিত ৰামৰ উত্তৰজীৱনৰ কথাবোৰে ৰামৰ বীৰোচিত চৰিত্ৰ অক্ষুন্ন ৰখা নাই। তাত বহুতো উপাখ্যানৰ সংযোজন হৈছে।
- খ। বালকাণ্ডত ১ম আৰু তৃতীয় সৰ্গত ‘ৰামায়ণ’ৰ দুটি বিষয়সূচী পোৱা যায়। তাৰে এটিত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ উল্লেখ নাই। কিন্তু প্ৰথম সূচীখনত সেইবোৰ উল্লেখিত হৈছে। গতিকে দুটা সূচীয়ে ৰামায়ণৰ দুটা স্তৰকে সূচাইছে বুলিব পাৰি।
- গ। ২-৫ কাণ্ডকেইটাৰ ভাষা আৰু ৰচনাইশৈলীও ১ম আৰু ৭ম কাণ্ডৰ ভাষা আৰু শৈলীতকৈ পৃথক আৰু উচ্চস্তৰৰ।
- ঘ। বালকাণ্ডত লক্ষ্মণক বিবাহিত বুলি কোৱাৰ পাছত অৰণ্যকাণ্ডত ৰামে লক্ষ্মণক অবিবাহিত বোলা কথাই পাৰস্পৰিক বিৰোধ প্ৰকট কৰে।
- ঙ। প্ৰথম আৰু সপ্তম কাণ্ডত ৰামক বিষুৰ অৱতাৰ বোলা হৈছে যদিও অন্য কাণ্ডসমূহত তেনে তথ্য পোৱা নাযায়।
- চ। বালকাণ্ডত বাল্মীকিয়ে ‘ৰামায়ণ’ ৰচনা কৰাৰ পটভূমি চিত্ৰিত হৈছে। এনে অৱস্থাত বাল্মীকিয়ে এই দুই কাণ্ড ৰচনা কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- ছ। গ্ৰন্থখনৰ বহুতো ঠাইত অনেকাংশ প্ৰক্ষিপ্ত হোৱা যেন বোধ হয়। মূলশ্ৰোতৰ অনুগামী হোৱাতকৈ ৰামগানৰ অতুৎসাহী গায়কে শ্ৰোতাৰ মনোৰঞ্জনৰ বাবে অভিনৱ কথা জোৰা দিয়াটো অসম্ভৱ নহয়।

জ। বামায়ণৰ প্ৰথম আৰু সপ্তমকাণ্ডৰ বিৱৰণৰ পৰা জনা যায় যে বাল্মীকি বামৰ সমসাময়িক মুনি। তেওঁ অযোধ্যাৰ অনতিদূৰত গঙ্গাৰ তীৰত আশ্ৰম পাতি বাস কৰিছিল। সেয়ে তেওঁ বাম আৰু তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ জীৱনগাথাৰে সুপৰিচিত আছিল। বামে সীতাক পৰিত্যাগ কৰাত বাল্মীকিয়ে সন্তানসন্তৱা সীতাক সহজে আশ্ৰয় দান কৰে। তাতেই লৱ-কুশৰো জন্ম হয়। তেওঁ লৱ-কুশক ডাঙৰ-দীঘল কৰি শিক্ষাদান কৰে।

কোশলৰ ৰাজবংশ আৰু ৰাজসভাৰে পৰিচিত থকাত তেওঁ সেই অঞ্চলত প্ৰচলিত লোকগাথাৰেও পৰিচিত আছিল। সেইবোৰৰ আলম লৈয়ে বাল্মীকিয়ে 'বামায়ণ' ৰচনা কৰে। পিছলৈ সেই গীতবোৰ ভ্ৰাম্যমান 'কুশীলৱ' গায়কশ্ৰেণীয়ে বিভিন্ন স্থানত পৰিবেশন কৰিছিল। 'কুশীলৱ' শব্দই অৰ্থগতভাৱে লৱ-কুশকে বুজায়। লৱ আৰু কুশই প্ৰথমতে বাম-কথা গাই প্ৰচাৰ কৰা বাবে তেনে গীতৰ গায়কশ্ৰেণীয়ে 'কুশীলৱ' আখ্যা পায়। পিছলৈ জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি পোৱাত বামকথাৰ মাজত অন্য কথাও প্ৰক্ষিপ্ত হয়। অৱশ্যে বাল্মীকিয়ে ৰচনা কৰাৰ পিছত পৰৱৰ্তীকালত অধিক প্ৰক্ষেপৰ সম্ভাৱনা কম। কিন্তু কেইশতিকামান পিছত বামকথাৰ আদি আৰু অন্তত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড সংযোজিত হোৱা সম্ভৱ। এই দুই কাণ্ডত বাল্মীকিক 'পুৰাণমুনি' বুলি কোৱা কথাই তেনে সম্ভাৱনাকে সমৰ্থন কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

'বামায়ণ'ৰ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডক প্ৰক্ষিপ্ত বুলি মানি লোৱাৰ সপক্ষে যুক্তি দাঙি ধৰক? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

১.৬.৪ বামায়ণৰ ৰচনাকাল

বহিৰঙ্গ সাক্ষ্য

১। মহাকাব্য 'বামায়ণ'ক 'মহাভাৰত'ৰ পূৰ্বৱৰ্তী ৰচনা বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। জনশ্ৰুতি মতে বেদৰ ৰচনাৰ পিছত 'বামায়ণ'ৰ ৰচনা হয়। কাৰণ 'মহাভাৰত'ৰ বন-পৰ্বত (সৰ্গ ২৫৮—২৮৩) লৈকে বামাখ্যান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। 'বামায়ণ'ৰ ষষ্ঠকাণ্ডৰ দুটা শ্লোক 'মহাভাৰত'ৰ সপ্তমপৰ্বত উদ্ধৃত হৈছে। কিন্তু 'মহাভাৰত'ৰ কোনো কথা বামায়ণত পোৱা নাযায়।

২। পালি ভাষাত ৰচিত 'ত্ৰিপিটক'ৰ অন্তৰ্গত জাতকগ্ৰন্থত 'দশৰথজাতক' পোৱা যায়। 'সামজাতক'ত চিকাৰীৰ হাতত মুনিপুত্ৰৰ নিধনৰ কথাই 'বামায়ণ'ত বৰ্ণিত

অন্ধক মুনিৰ পুত্ৰ শ্ৰৱণকুমাৰৰ বজা দশৰথৰ হাতত নিধন হোৱাৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে।

৩। বৌদ্ধ 'ত্ৰিপিক'ত ৰামচৰিত সম্বন্ধীয় ইয়াৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ বিদ্যমান, যিবোৰ চাৰণসকলে মুখে মুখে গাইছিল। 'ৰামায়ণ'ৰ মূলকথা বৌদ্ধধৰ্মৰ আৰিভাৰৰ পূৰ্বৰ আৰু ইয়াৰ ৰচনাকাল প্ৰায় ৫০০ খ্ৰীঃপূঃ।

৪। ৰামায়ণত দুবাৰ 'যৱন' শব্দৰ উল্লেখ হৈছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত ৱেবাৰে 'ৰামায়ণ'ৰ ওপৰত গ্ৰীক কবি হোমাৰৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱ পৰিছে বুলি কয়। কিন্তু পণ্ডিত যাকোবিয়ই এইবোৰ খ্ৰীঃপূঃ ৩০০ বছৰৰ পাছত 'ৰামায়ণ'ত প্ৰক্ষিপ্ত হোৱা বুলি কয়। তদুপৰি ওপৰত উল্লেখিত 'যৱন' শব্দটোৱে কেৱল গ্ৰীকসকলকেই বুজোৱা নাই উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত যিবিলাক বিদেশীয়ে আক্ৰমণ চলাইছিল সেই আটাইবোৰ জাতিকে বুজাইছে 'যৱন' শব্দটো। গতিকে কেৱল এই শব্দটোৰ দুবাৰ ব্যৱহাৰে সমগ্ৰ কাব্যখনতে গ্ৰীক প্ৰভাৱ থকা বুলি নুবুজায়।

অন্তৰঙ্গ সাক্ষ্য

১। 'ৰামায়ণ'ত কোশল ৰাজ্যৰ ৰাজধানীৰ নাম অযোধ্যা। পিছত বৌদ্ধ আৰু জৈন গ্ৰন্থকৰ্তাসকলে কোশলৰ নাম 'সাকেত' বুলি উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ পৰা এইটো অনুমান হয় যে বৌদ্ধযুগৰ বহু আগতে 'ৰামায়ণ' ৰচিত। ব্যাকৰণবিদ পতঞ্জলিয়েও 'মহাভাষ্য' গ্ৰন্থত কোশলৰ ৰাজধানী সাকেত বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। উত্তৰকাণ্ডত লৱই শ্ৰাৱস্তীত কোশলৰ ৰাজধানী নকৈ পতা বুলিও উল্লেখ আছে। গতিকে, 'ৰামায়ণ'ৰ মূলকথা (২-৫ কাণ্ড) অযোধ্যাৰ সমৃদ্ধি বৰ্তি থাকোতেই ৰচিত হৈছিল বুলি ক'ব পাৰি।

২। ঐতিহাসিক তথ্যমতে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০০ ত সম্ৰাট অশোক পাটলিপুত্ৰ নগৰ পাতে। গ্ৰীক পৰিব্ৰাজক মেগাস্থিনিচৰ ভ্ৰমণ কালতো পাটলিপুত্ৰ মগধৰ ৰাজধানী আছিল। 'ৰামায়ণ'ৰ বালকাণ্ডত ৰামে সেই ঠাইৰ মাজেৰে যাতায়াত কৰিছিল বুলি কৈছে। কিন্তু 'ৰামায়ণ'ৰ মূল অংশত পাটলিপুত্ৰৰ উল্লেখ নাই। অথচ কৌশাস্ত্ৰী, কান্যকুজ, কাম্পিল্য আদি নগৰৰ উল্লেখ আছে। গতিকে, ক'ব পাৰি যে পাটলিপুত্ৰ নগৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পূৰ্বে 'ৰামায়ণ' ৰচিত হৈছিল।

৩। 'ৰামায়ণ'ৰ বালকাণ্ডত যমজনগৰৰূপে মিথিলা আৰু বিশালাৰ উল্লেখ আছে। তেতিয়া দুয়োখন নগৰতে দুজন শাসন কৰ্তা আছিল। কিন্তু গৌতমবুদ্ধৰ সময়ত দুয়োখন নগৰ ৰাজ্য একত্ৰিত হৈ সমৃদ্ধিশালী বৈশালীত পৰিণত হয়।

৪। উক্ত কাৰণসমূহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পণ্ডিতসকলে খ্ৰীঃ ৫০০ অব্দৰ পূৰ্বে মূল 'ৰামায়ণ' বাল্মীকিৰ দ্বাৰা ৰচিত হৈছিল বুলি কৈছে। কিন্তু বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড তাতোকৈ পিছত ৰচিত হৈছিল। ভাৰতীয় পণ্ডিত চি.ভি. বৈদ্যৰ মতে 'ৰামায়ণ'ৰ মূল অংশ খ্ৰীঃপূঃ ১২০০ বছৰৰ আগতে ৰচিত হয়। আন দুই এজন পণ্ডিতে এই কাল খ্ৰীঃপূঃ ৩১০০ আগলৈও নিব খোজে।

১.৭ মহাভাৰত

১.৭.১ মহাভাৰতৰ ক্ৰমবিকাশ

‘মহাভাৰত’ এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত ৰচিত হোৱা নাই। ই সময়ে সময়ে প্ৰাদুৰ্ভূত বিভিন্ন প্ৰতিভাৰ সামূহিক প্ৰয়াস। এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা ‘মহাভাৰত’ অধ্যয়ন কৰিবলৈ হ’লে, ইয়াৰ সম্বন্ধে তিনিটা কথা জনা প্ৰয়োজন।

প্ৰথমতে, ‘মহাভাৰত’ একসময়ত ৰচিত নহয়। দ্বিতীয়তে, ইয়াৰ ৰচকো এজন নহয়, তৃতীয়তে, ইয়াৰ সমাপ্তিও বহু শতাব্দীৰ পিছত হয়।

মূল গ্ৰন্থকৰ্তাৰূপে বেদব্যাস কৃষ্ণদ্বৈপায়নকে নিৰ্দেশ কৰা হয়। তেওঁ চন্দ্ৰবংশীয় ৰজাসকলৰ ইতিহাসৰূপে মূল গ্ৰন্থভাগ ৰচনা কৰে। মূলতঃ কুৰু-পাণ্ডৱৰ ভ্ৰাতৃঘাতী যুদ্ধখন এই কাব্য-ইতিহাসৰ উপজীব্য। পোনতে হয়তো এই গ্ৰন্থৰ মাজত বৰ্তমানে দেখা নীতিকথাৰ প্ৰাচুৰ্য নাছিল। ব্যাসে ৰচনা কৰা মূল কাব্যক ‘জয়কাব্য’ বুলি জনা গৈছিল। সেই জয়কাব্যত সম্ভৱতঃ মাত্ৰ ৮,৮০০টা মান শ্লোক আছিল বুলি পণ্ডিত মেকডোনালে অনুমান কৰে। পাণ্ডৱসকলৰ বিজয়ৰ কাৰণে সম্ভৱতঃ এনেকুৱা নামকৰণ কৰা হয়।

‘মহাভাৰত’ৰ বিকাশ তিনিটা মুখ্য স্তৰত হৈছিল বুলি ক’ব পাৰি। তাৰ ইঙ্গিত মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ শ্লোক বিশেষত এনেদৰে পোৱা যায়—

মহাদি ভাৰতং কেচিদাস্তিকাদি তথা পৰে।

তথোপৰিচৰাদন্যে বিপ্ৰাঃ সম্যগধীয়তে।।

মহাভাৰত—১।১।৫৩

প্ৰথম স্তৰত বেদব্যাসে তেওঁৰ পাঁচজন শিষ্যৰ অন্যতম বৈশম্পায়নক মূল ‘জয়কাব্য’ শিকাইছিল। এয়া হয়তো উপৰিচৰৰ আখ্যানৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল। তাত মাত্ৰ ৮,৮০০ শ্লোকহে আছিল। দ্বিতীয় স্তৰত বৈশম্পায়নে পৰিবৰ্দ্ধিত ৰূপত ‘ভাৰতা’খ্য গ্ৰন্থত জনমেজয় পৰীক্ষিতৰ সপৰ্যজ্ঞৰ আবৃত্তি কৰিছিল। তেওঁ অস্তিকৰ আখ্যানেৰে এই গ্ৰন্থ আৰম্ভ কৰিছিল। তাত শ্লোকৰ সংখ্যা আছিল ২৪,০০০। তৃতীয় স্তৰত সৌতি লোমহৰ্ষণে নৈমিষাৰণ্যত দ্বাদশবৰ্ষব্যাপী অনুষ্ঠিত সপৰ্যজ্ঞত গোট খোৱা শৌনকাৰ্হা মুনিবৃন্দৰ সমক্ষত আবৃত্তি আৰু প্ৰৱচন কৰিছিল। অধিক বিশাল এই ভাৰত নামৰ গ্ৰন্থ। ইয়াৰ শ্লোকৰ সংখ্যা ১,০০,০০। তাৰ নিৰ্দেশ কৰি কোৱা হৈছে—

অস্মিৎস্তু মানুষে লোকে বৈশম্পায়ন উক্তৱান্।

একং শতসহস্ৰং তু ময়োক্তং বৈ নিবোধত।।

ব্যাসকৃত ‘জয়’কাব্য মূলতঃ ইতিহাস, পুৰাণ বা আখ্যানাত্মক আছিল। কিন্তু সৌতিৰ মহাভাৰত এখন বিশ্বকোষত পৰিণত হ’ল। ‘মহাভাৰত’ এখন ইতিহাস, পুৰাণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু মহাকাব্য।

‘শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা’ ‘মহাভাৰত’ৰেই এটা অংশ। মহাভাৰতৰ ভীষ্মপৰ্বত ‘শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা’ আছে। কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধত কুলবিনাশ আৰু আত্মীয়স্বজন সকলৰ বিনাশ

দেখি অৰ্জুনে সন্ন্যাস ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰৱল ইচ্ছা কৰাত, এই মনোভাৱ দূৰ কৰিবলৈ অৰ্জুনক কৰ্মমৰ্গত প্ৰবৃত্ত কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই যি উপদেশ দিলে, সিয়েই গীতাৰূপত বৰ্ণিত হৈছে।

‘হৰিবংশ’ ‘মহাভাৰত’ৰ অংশ, ইয়াক ‘খিল’ বোলা হয়। খিলপদেৰে সহায়ক অংশক বুজোৱা হয়। ইয়াৰ বক্তা ব্যাস। বিষ্ণুৰ মহিমাকীৰ্তন, নানা প্ৰকাৰৰ আখ্যান, উপাখ্যান আৰু স্তৱস্ততি ইয়াত পোৱা যায়। বৃষিবংশজাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিবলৈ শৌনকে আগ্ৰহ কৰাত উগ্ৰশ্ৰাই যাদৱসকলৰ কথা বৰ্ণনা কৰে। তাৰপৰাই ‘হৰিবংশ’ৰ উৎপত্তি হয়। ই ১৬,০০০ শ্লোকৰ সমষ্টি। হৰিবংশৰ তিনিটা পৰ্ব আছে। যেনে— (১) হৰিবংশ পৰ্ব (২) বিষ্ণুপাঠ (৩) ভবিষ্য পুৰাণ। প্ৰথম পৰ্বত বিষ্ণুৱে কৃষ্ণৰূপে পৃথিৱীত অৱতৰণ কৰা বৃত্তান্তকে ধৰি বৃষিবংশৰ বিৱৰণ আছে। দ্বিতীয় পৰ্বত কৃষ্ণমহাত্ম্য আৰু তৃতীয় পৰ্বত জনমেজয় পৰীক্ষিতৰ বংশৰ বৰ্ণনা আছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

মহাভাৰতৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰকেইটাৰ নামোল্লেখ কৰি সেইবোৰৰ সংজ্ঞা দিয়ক ?
(৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৭.২ মহাভাৰতৰ বিষয়বস্তু

মহাকাব্য ‘মহাভাৰত’ ঠুঠৰটা পৰ্বত বিভক্ত। প্ৰতিটো পৰ্ব কেবাটাও সৰ্গত বিভক্ত। পৰ্বকেইটা ক্ৰমে—(১) আদি (২) সভা (৩) বন (৪) বিৰাট (৫) উদ্যোগ (৬) ভীষ্ম (৭) দ্ৰোণ (৮) কৰ্ণ (৯) শল্য (১০) সৌপ্তিক (১১) স্ত্ৰী (১২) শাস্তি (১৩) অনুশাসন (১৪) অশ্বমেধিক (১৫) আশ্ৰমবাসীক (১৬) মৌষল (১৭) মহাপ্ৰস্থানিক (১৮) স্বৰ্গাৰোহণ।

তলত পৰ্বসমূহৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ দিয়া হ’ল—আদি পৰ্বত কৌৰৱ-পাণ্ডৱসকলৰ বংশ-পৰিচয়, জন্ম, শৈশৱ, কৈশোৰ, দ্ৰৌপদীৰ স্বয়ম্বৰ, কৃষ্ণ আগমনৰ কথা বিৱৰি কোৱা হৈছে। সভাপৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত সভাঘৰ নিৰ্মাণ, ৰাজসূয় যজ্ঞানুষ্ঠান দুৰ্যোধন সহ যুধিষ্ঠিৰৰ দ্যুতক্ৰীড়া আদিৰ সবিশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়। এই পাশাখেলত পৰাজিত যুধিষ্ঠিৰে পণ হিচাবে ৰাজ্য, ধন, ভ্ৰাতৃসকলৰ সৈতে বাৰবছৰ বনবাস আৰু এবছৰ অজ্ঞাতবাস খাটিবলৈ সন্মত হয়।

বনপৰ্বত পাণ্ডৱসকলে বাৰবছৰ কাম্যক বনত অতিবাহিত কৰা জীৱনৰ বৰ্ণনা আছে। ৰজা বিৰাটৰ জীৱনৰ বৰ্ণনা আছে এই অংশত। পঞ্চপাণ্ডৱ আৰু দ্ৰৌপদীয়ে

ৰাজত্বত্বৰূপে ছদ্মবেশ ধৰি উপনাম লৈ বিৰাট ৰজাৰ ৰাজপ্ৰাসাদত এবছৰ অজ্ঞাতবাস কৰাৰ কথা বিৰাট পৰ্বত পোৱা যায়। সেই বছৰৰ শেষৰফালে কৌৰৱসকলে বিৰাটৰজাৰ গোহৰণ কৰিবলৈ কৰা প্ৰচেষ্টা অৰ্জুনৰ সময়োচিত তৎপৰতাৰ বাবে ব্যাহত হয়। ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ আৰু কৃপসহ সৈন্যসামন্ত্ৰেৰে সজ্জিত দুৰ্যোধন অৰ্জুনৰ হাতত পৰাস্ত হয়।

উদ্যোগ পৰ্বত কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ আয়োজনৰ কথা পোৱা যায়। দুৰ্যোধনে কুশাগ্ৰ পৰিমাণৰ ভূমিও বিনায়ুদ্ধে যুধিষ্ঠিৰক এৰি দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে। তেতিয়া পাঞ্চালৰাজ দ্ৰুপদ, মৎসৰাজ বিৰাট আৰু বাৰ্ষেয় সাত্যকি প্ৰভৃতিৰ প্ৰোৎসাহন ক্ৰমে পাণ্ডৱসকলে ৰাজ্য উদ্ধাৰৰ্থে কৌৰৱসকলৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিবলৈ যি আয়োজন কৰে তাৰ যথার্থ বিৱৰণেই উদ্যোগ পৰ্বৰ বিষয়বস্তু।

ইয়াৰ পৰৱৰ্তী পাঁচটা পৰ্বত (ভীষ্ম, দ্ৰোণ, কৰ্ণ, শল্য আৰু সৌপ্তিক পৰ্বত) কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ সৰ্বশেষ বিৱৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। ওঠৰ দিনীয়া এই যুদ্ধত ভাগ লোৱা দুই দলৰ মুঠ ওঠৰ অক্ষৌহিণী (পাণ্ডৱৰ সাত আৰু কৌৰৱৰ এঘাৰ) সৈন্যৰ ভিতৰত পাণ্ডৱপক্ষৰ পঞ্চ-পাণ্ডৱ, কৃষ্ণ, সাত্যকি আৰু কৌৰৱপক্ষৰ কৃপ, অশ্বথামা আৰু কৃতবৰ্মাৰ বাহিৰে সকলো লোকে মৃত্যুবৰণ কৰে।

স্ত্ৰীপৰ্বত যুদ্ধত মৃত্যু হোৱা লোকসকলৰ শেষকৃত্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াৰ পিছৰ দুই পৰ্ব শান্তি আৰু অনুশাসন পৰ্বত শৰশয্যাৰ শায়িত ভীষ্মই যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ ৰাজনীতি, সমাজনীতি, বৰ্ণাশ্ৰমধৰ্ম, ধৰ্ম-অৰ্থ-কাম-মোক্ষ এই চতুৰ্বৰ্গ, শৈৱ-বৈষ্ণৱ আদি পন্থাৰ বিষয়ে সৰ্বশেষ জ্ঞানদান কৰে।

অশ্বমেধিক পৰ্বত যুধিষ্ঠিৰৰ হস্তিনাপুৰ প্ৰৱেশ, ৰাজ্যাভিষেক অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পন্ন কৰাৰ সৰ্বশেষ বিৱৰণ পোৱা যায়।

আশ্ৰমবাসীক পৰ্বত ধৃতৰাষ্ট্ৰ, গান্ধাৰী আদিৰ বানপ্ৰস্থাস্ৰমত প্ৰৱেশ আৰু দাবান্ধিত প্ৰাণনাশৰ বিৱৰণ আছে।

মৌষলপৰ্বত প্ৰভাসতীৰ্থত আত্মকলহৰ পৰিণতিৰূপে যদুকুলৰ বিনাশ, আতীৰৰ হাতত অৰ্জুনৰ পৰাভৱ আৰু যাদৱবংশধৰ বজ্ৰৰ মথুৰাৰ ৰজাৰূপে অভিষিক্ত হোৱাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।

মহাপ্ৰস্থানিক পৰ্বত পাণ্ডৱসকলৰ দ্বাৰা পৰীক্ষিতৰ অভিষেক আৰু তেওঁলোকৰ মহাপ্ৰস্থান যাত্ৰাৰ বিৱৰণ আছে। এই যাত্ৰাত ক্ৰমে দ্ৰৌপদী, সহদেৱ, নকুল, অৰ্জুন আৰু ভীমসেনৰ পতন আৰু যুধিষ্ঠিৰৰ স্বৰ্গাৰোহণ বৰ্ণিত হৈছে।

১.৭.৩ মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল

মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন মত পোষণ কৰে। বহিৰঙ্গ আৰু অন্তৰঙ্গ সাক্ষ্যৰ আধাৰত তাৰ উচ্চতম আৰু নিম্নতম সীমা নিৰ্দিষ্ট কৰিব পাৰি।

উদ্ধৃত সীমা :

- (১) গুপ্তকালীন চেদি সংবৎ ১৯৭ত (৫০২-বিক্রমাব্দ) পোৱা এক শিলালিপিব পৰা জনা যায় যে মহাভাৰত একলাখ শ্লোকৰ সমষ্টি। গতিকে মহাভাৰতৰ ৰচনাকাল ইয়াতকৈ বহুত আগৰ।
- (২) বৌদ্ধধৰ্ম বিষয়ক সংস্কৃতৰ চীনাভাষাত অনুদিত হোৱা কিছু কিতাপ পোৱা গৈছে। ভাৰত-চীনৰ এই সাংস্কৃতিক মৈত্ৰীসম্বন্ধৰ সময় প্ৰায় খ্ৰীঃপূঃ ২য় শতাব্দী। পণ্ডিতসকলৰ মতে খ্ৰীঃপূঃ তৃতীয় শতাব্দীত মহাভাৰতৰ প্ৰচাৰ হয় চীনত। গতিকে এইসময়ৰ বহু আগতেই ভাৰতবৰ্ষত মহাভাৰত ৰচিত হৈছিল।
- (৩) শীলবাহন অৰুৰ আৰম্ভণিত সংস্কৃত পণ্ডিত বৌদ্ধ মহাকাবি অশ্বঘোষ কণিষ্কৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত আছিল। তেওঁ 'সৌন্দৰনন্দ', 'বুদ্ধচৰিত' এই দুখন মহাকাব্যৰ বাহিৰেও 'বজ্ৰসূচি' নামৰ আন এখন গ্ৰন্থ লিখে। এই গ্ৰন্থখন বেৰাৰে ১৮৬০ খ্ৰীঃত জাৰ্মানীত প্ৰকাশ কৰে। এই গ্ৰন্থখনত 'হৰিবংশ' আৰু 'মহাভাৰত'ৰ শ্লোক উদ্ধৃত কৰা আছে। অশ্বঘোষৰ সময় খ্ৰীঃ ১ম শতাব্দী।
- (৪) বিক্রম সম্বৎ ৫৩৫-৬৩৫ অৰুৰ মধ্যৱৰ্তী কালত (খ্ৰীঃ ষষ্ঠ শতিকাত) মহাভাৰত জাভা আৰু কলি দ্বীপৰ ভাষালৈ অনুদিত হৈছিল। খ্ৰীঃ ষষ্ঠ শতিকাত বিদেশত মহাভাৰত অনুদিত হ'বলৈ হ'লে তাতকৈ বহুকাল আগতে আমাৰ দেশত গ্ৰন্থখন ৰচিত হ'ব লাগিব।
- (৫) প্ৰসিদ্ধ ব্যাকৰণবিদ পাণিনিয়ে খ্ৰীঃ ৫ম শতিকাত তেওঁৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' গ্ৰন্থত ভীম, যুধিষ্ঠিৰ, বিদুৰ প্ৰভৃতি চৰিত্ৰসহ মহাভাৰতৰ উল্লেখ কৰালৈ চাই আলোচ্য গ্ৰন্থৰ কাল খ্ৰীঃ শতিকাৰ আগতে হোৱা স্বাভাৱিক।
- (৬) কল্পসূত্ৰৰ ভিতৰুৱা শাংখায়নৰ শ্ৰীতসূত্ৰ, আশ্বলয়নৰ গৃহসূত্ৰ, বৌধায়নৰ ধৰ্মসূত্ৰাদিত মহাভাৰতৰ যুদ্ধৰ কথা উল্লেখ আছে। ৰামগোপাল, কাশীকাৰ আদি পণ্ডিতসকলৰ মতে কল্পসূত্ৰবোৰৰ ৰচনাকাল খ্ৰীঃপূঃ ৮০০-৫০০ অৰুৰ ভিতৰত। এনেবোৰ সাক্ষ্যই মহাভাৰতৰ ৰচনাৰ উদ্ধৃত সীমা ১০ম শতিকাৰ আগলৈ নিয়ে।

নিম্নতম সীমা :

- (১) সুপ্ৰসিদ্ধ কবি দাৰ্শনিক কবি কুমাৰিলভট্টই নিজ ৰচনাৱলীত 'মহাভাৰত'ৰ প্ৰায়বোৰ পৰ্বৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু ইয়াক ব্যাসৰ দ্বাৰা ৰচিত এখন বিশাল স্মৃতিগ্ৰন্থ হিচাবে উল্লেখ কৰিছে। এতেকে দেখা যায় ৭০০ খ্ৰীঃৰ আগত মহাভাৰত বৰ্তমান ৰূপত আছিল।
- (২) গদ্যকাৰ সুৰেন্দ্ৰে তেওঁৰ 'বাসৱদত্তা'ত 'মহাভাৰত'ৰ খিল অংশৰ উদ্ধৃতি দিছে আৰু বাণভট্টইও তেওঁৰ 'কাদম্বৰী'ত মহাকাল মন্দিৰত বায়ুপুৰাণ আৰু মহাভাৰত পাঠৰ কথা উদ্ধৃত কৰিছে। এই দুজনা কবিৰ স্থিতিকাল ক্ৰমে

৬০০খ্রীঃ আৰু ৬৫০ খ্রীষ্টাব্দ। গতিকে সেইসময়ত 'মহাভাৰত' পূৰ্ণৰূপত আছিল বুলি ক'ব পাৰি।

- (৩) কন্বোডিয়াৰ এক প্ৰাচীন শিলালিপিত 'মহাভাৰত'ৰ কথা পোৱা গৈছে। এই শিলালিপি ৬০০ খ্রীষ্টাব্দৰ ইয়াৰ পৰা জনা যায় যে 'মহাভাৰত' তাৰ আগতে ৰচিত। ৪৪২ খ্রীঃৰ গুপ্তকালীন শিলালিপিত 'মহাভাৰত'ক শতসাহস্ৰীসংহিতা নামেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে।
- (৪) পণ্ডিত জয়সৱালৰ মতে 'মহাভাৰত'ৰ ৰচনাকালৰ শেষ সীমা ৫০০ খ্রীষ্টাব্দ।
- (৫) মহাভাৰত ৰচনা হয় বদৰিকাশ্ৰমত। ইয়াৰ পিছত ভৃগুবংশীয় ব্ৰাহ্মণসকলৰ পৰা খ্রীঃপূঃ ৩য় শতাব্দী লৈকে সম্পাদিত, পৰিবৰ্তিত আৰু সংশোধিত হৈ এইখন গ্ৰন্থই বৰ্তমানৰ ৰূপ পাইছে।
- (৬) শ্ৰীচিন্তামণি বিনায়ক বৈদ্যই 'মহাভাৰত'ৰ আন্ত্যসাক্ষ্যৰ আধাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ঠিৰাং কৰিছে যে মূল 'মহাভাৰত'ৰ ৰচনাকাল ৩৫০-৩২০ খ্রীঃ পূঃৰ ভিতৰত।
- (৭) শ্ৰীজয়চন্দ্ৰ বিদ্যালঙ্কাৰৰ মতে ভাৰতকাব্যৰ প্ৰথম সংস্কৰণ হয় ৫০০ খ্রীঃত।

১.৮ ভাৰতীয় সাহিত্যত মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ

- (১) 'মহাভাৰতে' পৰৱৰ্তী ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ওপৰত যি প্ৰভাৱ পেলাইছে তাৰ তুলনা নাই। ইয়াৰ গৰ্ভত সঞ্চিত বহুতো নীতিকথা, ধৰ্মদৰ্শন সম্বন্ধীয় কথা পৰৱৰ্তী সাহিত্যত নানাভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা, বিষ্ণুসহস্ৰনাম, অনুগীতা, ভীষ্মসুৱৰাজ আৰু গজেন্দ্ৰমোক্ষ নামে এই পাঁচখন গ্ৰন্থ মহাভাৰতৰ পৰাই সৃষ্টি হৈছে।
- (২) ৰামায়ণৰ দৰে 'মহাভাৰতে' অনেক ভাৰতীয় মহাকাব্য, কাব্য, নাটক, কথা-সাহিত্য আদিৰ উৎসগ্ৰন্থৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। মহাকাব্য ভাস, কালিদাস, মাঘ, ভট্টনাৰায়ণ, ভাৰৱি, শ্ৰীহৰ্ষ, ৰাজশেখৰ, ক্ষেমেন্দ্ৰ প্ৰভৃতি কবিসকলে মহাভাৰতৰ আলম লৈয়ে অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি অমৰত্ব লাভ কৰিছে।
- (৩) মহাকাব্য ভাসে 'মহাভাৰত'ৰ বিভিন্ন কথাৰ ওপৰত আশ্ৰয় কৰি 'পঞ্চৰাত্ৰ', 'দূতকাব্য', 'দূতঘটোৎকচ', 'উৰুভঙ্গ', 'কৰ্ণভাৰ', মধ্যমব্যায়োগ নাম ছয়খন নাটক ৰচনা কৰিছে।
- (৪) ভট্ট নাৰায়ণৰ 'বেণীসংহাৰ' নাটকৰ মূল উৎস মহাভাৰত।
- (৫) 'মহাভাৰত'ৰ নলোপাখ্যানৰ ভেটিত শ্ৰীহৰ্ষই 'নৈষধচৰিত' ৰচনা কৰিছে। কবি মাঘে 'শিশুপালবধ' আৰু ভাৰৱিয়ে 'কিৰাতাজুৰ্নীয়ম্' মহাকাব্য ৰচনা কৰিছে মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ ভিত্তিত।
- (৬) মহাকাব্য কালিদাসে মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বত বৰ্ণিত শকুন্তলোপাখ্যানক অৱলম্বন কৰি তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ নাটক 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' ৰচনা কৰিছে।

(৭) তদুপৰি কুলশেখৰৰ সুভদ্রা ধনঞ্জয়, নীতিবৰ্মনৰ কীচকবধ, ৰাজশেখৰৰ বালভাৰত, ক্ষেমীশ্বৰৰ 'নৈষধানন্দ', দেৱপ্ৰভাসুৰিৰ 'পাণ্ডৱচৰিত', কাঞ্চনপণ্ডিতৰ 'ধনঞ্জয়ব্যয়োগ', ৰামচন্দ্ৰ কবিৰ 'নলবিলাস' আৰু 'নিৰ্ভয়ভীম', ত্ৰিবিদ্ৰুমভট্টৰ নলোপাখ্যানক লৈ ৰচনা কৰা নলচম্পু আৰু ক্ষেমেন্দ্ৰৰ 'ভাৰতমঞ্জৰীকাব্য' আৰু 'চিত্ৰভাৰত' মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ আলমত ৰচিত হৈছে।

(৮) অমৰচন্দ্ৰৰ 'বালভাৰত' কাব্য, কৃষ্ণগনন্দৰ 'সহদয়ানন্দ', বিশ্বনাথৰ 'সৌগন্ধিকা হৰণ', অনন্তভট্টৰ 'ভাৰতচম্পু', চন্দ্ৰকবিৰ 'দ্রৌপদীপৰিণয়চম্পু' আদি অনেক কাব্য আৰু নাটক ৰচনা হৈছে মহাভাৰতৰ পৰা।

আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাবোৰতো সাহিত্যিকসকলে মহাভাৰতৰ কথাক উপজীব্য কৰি অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে।

১.৯ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ তুলনা

'ৰামায়ণ' আৰু 'মহাভাৰত' দুয়োখন মহৎ গ্ৰন্থক ইতিহাস আৰু ভাৰতৰ জাতীয় মহাকাব্য বুলি কোৱা হয়। দুয়োখন মহাকাব্যই ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতি, সমাজ, ৰীতি-নীতি আৰু সাহিত্যৰ ওপৰত অপৰিসীম প্ৰভাৱ পেলাইছে। দুয়োখন মহাকাব্যৰ তুলনা তলত ডাঙি ধৰা হ'ল—

(১) 'ৰামায়ণ'ৰ প্ৰণেতা মহাকবি বাল্মীকি আৰু মহাভাৰতৰ প্ৰণয়নকৰ্তা পৰাশৰ পুত্ৰ মহামুনি কৃষ্ণদ্বৈপায়ন বেদব্যাস। বিজুতিৰ ফালৰ পৰা চালে ৰামায়ণ মহাভাৰতৰ এক চতুৰ্থাংশ হ'ব। ৰামায়ণৰ শ্লোকৰ সংখ্যা ২৪,০০০। মহাভাৰত গ্ৰীক মহাকাব্য 'ইলিয়াড' আৰু 'ওদিচি'ৰ একত্ৰিত পৰিমাণৰ সাতগুণৰ সমান। ইয়াত একলাখ শ্লোক আছে। সেইকাৰণে এই গ্ৰন্থখনক শত সাহস্ৰীসংহিতা বুলি কোৱা হয়।

(২) 'ৰামায়ণ' সপ্তকাণ্ডাত্মক, প্ৰতিকাণ্ড কেবাটাও সৰ্গত বিভক্ত। 'মহাভাৰত' ওঠৰটা পৰ্বত বিভক্ত। প্ৰত্যেক পৰ্ব অনেক অধ্যায়ৰ সমাহাৰ।

(৩) 'ৰামায়ণ' 'মহাভাৰত'ৰ পূৰ্বৰ ৰচনা। কাৰণ মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত ৰামোপাখ্যান বৰ্ণিত হৈছে। তদুপৰি হৰিবংশতো বাল্মীকিৰামায়ণৰ স্পষ্ট উল্লেখ দেখা যায়।

(৪) ৰামায়ণৰ ভিতৰুৱা বহুতো কথা-কাহিনী অযোধ্যাৰে জড়িত। বাল্মীকিৰ আশ্ৰমো অযোধ্যাৰ অদূৰত আছিল আৰু ভৰদ্বাজৰ আশ্ৰমো গঙ্গাৰ দক্ষিণপাৰে প্ৰয়াগৰ নিকটৱৰ্তী আছিল। কিন্তু 'মহাভাৰত'ৰ মূল ঘটনা বৰ্তমানৰ পাঞ্জাবৰ হাৰিয়ানাৰ সৈতে জড়িত। এনেকুৱা দুয়োখন মহাকাব্য আৰ্য্যবৰ্ত্তৰ একে ভূখণ্ডত ৰচিত। তথাপি ৰামায়ণীয় কথাত দক্ষিণ-ভাৰতৰ কিছু পৰিচয়ো মিলে।

(৫) চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ, ছন্দ-অলঙ্কাৰ, ৰসাদিৰ প্ৰয়োগত ৰামায়ণৰ উৎকৃষ্টতা সহজে চকুত পৰে। ইয়াৰ ভাষাও মহাভাৰতৰ তুলনাত অধিক বিশুদ্ধ।

- (৬) মূল ঘটনাৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োখন গ্ৰন্থৰ মাজত মিল দেখা যায়। ‘ৰামায়ণ’ৰ নায়িকা সীতা আৰু মহাভাৰতৰ নায়িকা দ্ৰৌপদীৰ জন্ম অলৌকিকভাৱে হৈছে। দুয়োৰে বিবাহ স্বয়ম্বৰৰ জৰিয়তে সাধিত হৈছে আৰু দুখনতে দুয়োজন (প্ৰধানপুৰুষে) ধনুৰ দ্বাৰাই পত্নীলাভ কৰিছে। ৰামায়ণত যিদৰে সিংহাসনৰ উত্তৰাধিকাৰৰ বাবে ৰামৰ বনবাস হৈছে একেদৰে যুধিষ্ঠিৰ আদিয়েও বনবাস খাটিবলগীয়া হৈছে। যুদ্ধৰ অন্তত দুয়োখন গ্ৰন্থতে অশ্বমেধ যজ্ঞানুষ্ঠান সম্পন্ন কৰাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।
- (৭) দুয়োখন মহাকাব্যতে বৈদিক দেৱতাৰ বৰ্ণনা পোৱা নাযায়। ‘ৰামায়ণ’ত ৰামচন্দ্ৰক আৰু ‘মহাভাৰত’ৰ নাৰায়ণীয় অংশত কৃষ্ণক বিষ্ণুৰ অৱতাৰৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।
- (৮) ৰামায়ণৰ তুলনাত মহাভাৰতত উপাখ্যান তথা স্মৃতিবিষয়ক তথ্যপাতিৰ প্ৰাচুৰ্য্য বহুত বেছি থকা দেখা যায়।
- (৯) ‘ৰামায়ণ’ৰ তুলনাত ‘মহাভাৰত’ৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনাও অধিক বিস্তৃত ৰূপত দেখুওৱা হৈছে। ৰণনীতিৰ কৌশলৰ দিশত ‘মহাভাৰত’ৰ যুজাৰুসকল অগ্ৰসৰ হোৱা চকুত পৰে। বিশেষতঃ ‘ব্যুহ’ সাজি ৰণ কৰা প্ৰথা মহাভাৰতত দেখা যায়। বিবিধ অস্ত্ৰৰ প্ৰদৰ্শনো মহাভাৰতত মন কৰিবলগীয়া। আনহাতে ৰামায়ণত শিল আদি লৈ বান্দৰ আৰু ৰাক্ষসে যুঁজ কৰাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়।
- (১০) নৈতিক আদৰ্শসমূহ আৰু মূল্যবোধ ‘ৰামায়ণ’ত অটুট থকা দেখা যায়। ৰামৰ সত্যাস্থেষণ, তেওঁৰ ভ্ৰাতৃপ্ৰেম, পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা আদৰ্শৰূপে স্থাপিত হৈছে। ভৰত আৰু লক্ষ্মণৰ ভ্ৰাতৃপ্ৰেমো আদৰ্শনীয়। সীতাৰ সতীত্ব ৰক্ষা আৰু পতিভক্তিও উল্লেখযোগ্য। ৰামৰ ৰাজ্যশাসন আদৰ্শৰূপত আছিল বাবেই আজিও ৰামৰাজ্য স্থাপনৰ সপোন দেখা হয়। মহাভাৰতৰ বহুত অংশত স্বার্থাস্থেষণ চকুত পৰে। বহুক্ষেত্ৰত মহাভাৰতত নৈতিকতা অৱনমিত হোৱা দেখা যায়।
- এনেদৰে বিচাৰ কৰি চালে ‘ৰামায়ণ’ আৰু ‘মহাভাৰত’ৰ কোনো কোনো অংশত সাদৃশ্য আৰু কিছু কিছু অংশত বৈসাদৃশ্য দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত মহাকাব্যৰ কাহিনীৰ গঠনৰ ক্ষেত্ৰত মূল পাৰ্থক্য ক’ত ?
(৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

১.১০ সাৰাংশ (Summing Up)

বৈদিক সাহিত্যই হৈছে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আদি নিদৰ্শন। চাৰিখন সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদ, আৰণ্যক আদিৰে এই সাহিত্য সমৃদ্ধিশীল। পৰৱৰ্তী সময়ত বৈদিক সাহিত্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নতুন ৰূপত সংস্কৃত সাহিত্য প্ৰকাশ পায়। তাত্ত্বিক পণ্ডিতসকলে পৰৱৰ্তী সাহিত্যৰাজিক 'লৌকিকসাহিত্য' বুলি আখ্যা দিলে।

এই সময়ছোৱা কাব্য, গীতিসাহিত্য, নীতিকথা, উপকথা, নাটক আদি সৃষ্টিশীল ৰচনাৰে সমৃদ্ধ। পাণিনি, পতঞ্জলি আদি ব্যাকৰণবিদে প্ৰণয়ন কৰা অনুশাসনৰ অন্তৰ্গত 'ৰামায়ণ' ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আদিকাব্য। সাতোটা কাণ্ডত বিভক্ত 'ৰামায়ণ'ত ২৪,০০০ শ্লোক আছে। প্ৰণয়নৰ দিনৰে পৰাই এইখন কাব্যই ভাৰতীয় সাহিত্যৰ আদৰ্শস্বৰূপ হৈ আহিছে। আনকি 'মহাভাৰত'ৰ বনপৰ্বতো ৰামৰ আখ্যান বৰ্ণিত হৈছে। 'মহাভাৰত'ৰ মহাকাব্য তথা ইতিহাস নামেৰে প্ৰসিদ্ধ। এক লক্ষ শ্লোক সন্নিবিষ্ট 'মহাভাৰত'ৰ শতসাহস্ৰীসংহিতা নামেৰেও জনাজাত। ওঠৰটা পৰ্বত বিভক্ত এইখন মহাকাব্যৰ মূল বিষয়বস্তু গ্ৰথিত হৈছে কুৰুপাণ্ডৱৰ ভাতৃঘাতী সংঘৰ্ষক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই।

দুয়োখন মহাকাব্যৰ আদৰ্শ লৈ ভাৰতত এক সুবিশাল সাহিত্য ৰচিত হৈছে। সেই সাহিত্যৰাজিয়ে ভাৰতীয়সকলৰ জীৱনযাত্ৰাপ্ৰণালীক সঠিক বাটত লৈ যোৱাৰ ক্ষেত্ৰত দিগ্‌দৰ্শক হিচাপে কাম কৰি আছে।

১.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

১. ৰামায়ণক আদিকাব্য বুলি কোৱাৰ সমৰ্থনত এটি প্ৰবন্ধ লিখক।
২. ভাৰতীয় সাহিত্যত মহাভাৰতৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

১.১২ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

থানেশ্বৰ শৰ্মা	:	সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত
গৌৰী নাথ শাস্ত্ৰী	:	সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস
A.B. Keith	:	History of Sanskrit Literature
M. Winternitz	:	History of Indian Literature
C.K. Raja	:	Survey of Sanskrit Literature
R.N. Bandopadhyaya	:	Indian Campu Literature: Its Origin and Growth

* * *

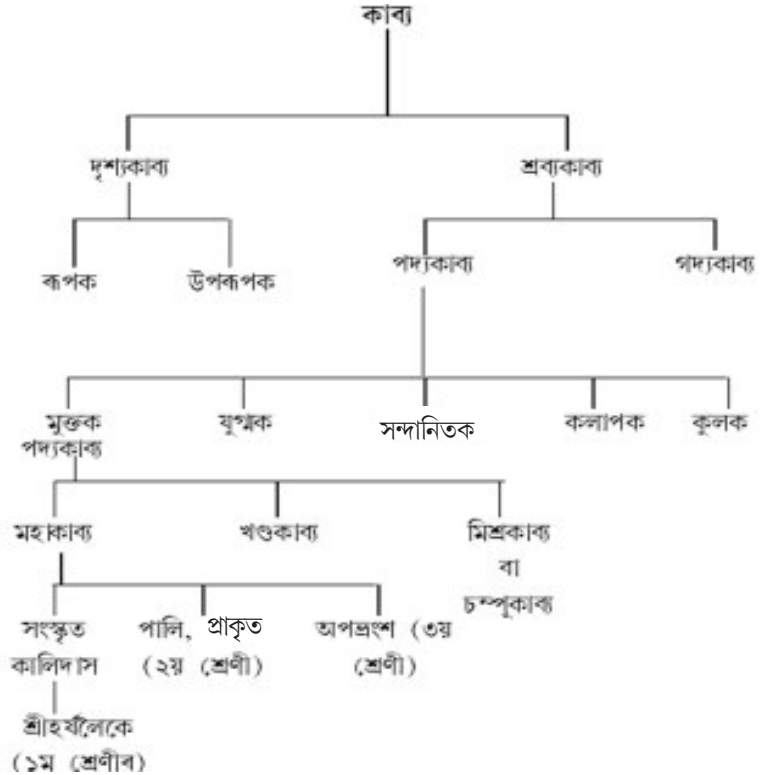
দ্বিতীয় বিভাগ
সংস্কৃত কাব্য সাহিত্যৰ ধাৰাঃ প্ৰাক্কালিদাস যুগ

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ মহাকাব্যৰ লক্ষণ
- ২.৪ অশ্বঘোষৰ কাল
- ২.৫ অশ্বঘোষৰ কীৰ্তিসমূহ
- ২.৬ অশ্বঘোষৰ কাব্য প্ৰতিভা
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সৃষ্টিশীল ৰচনাক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়— শ্ৰব্যকাব্য আৰু দৃশ্যকাব্য। শ্ৰৱণৰ দ্বাৰা উপভোগযোগ্য কাব্যক শ্ৰব্যকাব্য আৰু অভিনয় দৰ্শনৰ জৰিয়তে উপভোগ্য কাব্যক দৃশ্যকাব্য বোলা হয়। এই দুয়োবিধ কাব্যৰে একাধিক বিভাগ আৰু উপবিভাগ আছে। তাৰে ভিতৰত শ্ৰব্যকাব্যৰ প্ৰধান বিভাগসমূহ দেখুৱা হ'ল—

উক্ত সকলোবোৰ বিভাগৰ ভিতৰত মহাকাব্যক শ্ৰব্যকাব্যৰ প্ৰধান ভাগ বুলি গণ্য কৰা হয়।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় ইতিহাসৰ এছোৱা দীঘলীয়া সময়ত মহাকাব্য ৰচনা কৰাৰ তৎপৰতা লক্ষ্য কৰা যায়। বহু চৰিত্ৰ আৰু ঘটনাবিশিষ্ট অতি দীঘল ছন্দোময় ৰচনাকে মহাকাব্য বুলি কোৱা হয় যদিও ভাৰতীয় কাব্যতাত্ত্বিকসকলে মহাকাব্যৰ বাবে সুনিৰ্দিষ্ট লক্ষণ বাঞ্ছা দিছে। সেইসমূহ লক্ষণ চৰিতাৰ্থ কৰা মহাকাব্যকাৰ সকলৰ ভিতৰত অশ্বঘোষক কালানুক্রমত প্ৰথমে স্থান দিয়া হয়। খৃষ্টাব্দৰ প্ৰথম শতিকাৰ অশ্বঘোষৰ পৰা আৰম্ভ কৰি খৃষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকালৈকে ধাৰাবাহিকভাৱে মহাকাব্য ৰচনাৰ প্ৰবণতা অটুট আছিল। ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা মহাকাব্যযুগক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়। কালিদাসৰ পূৰ্বৰ প্ৰাৰম্ভিক যুগ, কালিদাসৰ পৰা শ্ৰীহৰ্ষলৈ অভ্যুত্থানৰ যুগ আৰু ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ শেষলৈ অৱসাদৰ যুগ। অৱশ্যে মহাকাব্য ৰচনাৰ পৰম্পৰা আধুনিক যুগলৈকে বিয়পি আছে বুলি ক'ব পাৰি।

প্ৰাক্কালিদাস যুগৰ বৌদ্ধসাহিত্যিক সকলৰ ভিতৰত অশ্বঘোষ অন্যতম। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম জনা নাযায়। এওঁ আছিল সাকেত (অযোধ্যা) নিবাসী এজন ব্ৰাহ্মণ। বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত হোৱাৰ পাছতহে তেওঁক অশ্বঘোষ নামেৰে জনা যায়। জন্মৰ সময়ত ঘোঁৰাশালৰ ঘোঁৰাবোৰে চেহনি তুলিছিল কাৰণে তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ হয়। তিব্বতী ভাষাত পোৱা জীৱনীমতে তেওঁ আছিল এজন সঙ্গীতজ্ঞ। বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে বহুতো গায়ক-গায়িকা লগত লৈ তেওঁ কাশ্মীৰ তথা পেশোৱাৰৰ আলিপদুলিত বীণা বজাই বৈৰাগ্যৰ গান গাইছিল। তেওঁৰ সঙ্গীতত মুগ্ধ হৈ বহুতো লোক তেওঁৰ অনুগামী হয়। অশ্বঘোষ আছিল সৰ্বাস্তিবাদী দাৰ্শনিক। মহাৰাজ কনিষ্কৰ দিনত সংগঠিত সভা অশ্বঘোষৰ অধ্যক্ষতাত অনুষ্ঠিত হৈছিল। অশ্বঘোষৰ দৰ্শন বিষয়ক গ্ৰন্থ আৰু মহাকাব্যাদি চীন আৰু তিব্বতী ভাষাত আজিও সুৰক্ষিত। এওঁৰ কবিত্ব প্ৰতিভা আছিল অসীম। ৬^০ স্মিথৰ মতে তেওঁ একেৰাহে এজন কবি, গায়ক, গৱেষক আৰু ধাৰ্মিক আছিল। তেওঁ লিখনিৰ দ্বাৰা সাধাৰণ মানুহৰ বোধগম্য হোৱাকৈ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ গুৰু ৰহস্যবোৰ কাব্যময়ী ভাষাত প্ৰকাশ কৰি প্ৰচাৰ কৰিছিল।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

আপোনালোকে এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰি —

- সংস্কৃত কাব্যসাহিত্যৰ ধাৰা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- মহাকাব্যৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব,
- অশ্বঘোষৰ কাব্যকীৰ্তি সম্পৰ্কে ধাৰণা লবলৈ সক্ষম হ'ব,
- অশ্বঘোষৰ কাব্যৰ বিশেষত্ব নিৰূপন কৰিব পাৰিব।

২.৩ মহাকাব্যৰ লক্ষণ

বসাত্মক বাক্যকেই কাব্য বোলা হয় (বাক্যং বসাত্মকং কাব্যম্)। ইয়াত ‘বাক্যং’ পদটোৱে অর্থযুক্ত পদক বুজাইছে। কাৰণ, বাক্য বুলিলে পৰস্পৰ সঙ্গতিপূৰ্ণ সম্পূৰ্ণ অর্থবোধক পদসমষ্টিকহে বুজিব লাগিব। গতিকে বসপূৰ্ণ বাক্যই কাব্য বুলি কলে গদ্য আৰু পদ্য দুয়োটাই কাব্যৰ অন্তৰ্গত বুলি ধৰিব লাগিব। সেইদৰে দৃশ্য আৰু শ্ৰৱ্যভেদে কাব্যক পুনৰ দুটা ভাগ কৰা হৈছে। দৃশ্যকাব্য অভিনয়ৰ উপযোগী আৰু শ্ৰৱ্যকাব্য অধ্যয়ন আৰু শ্ৰৱণৰ উপযোগী। শ্ৰৱ্যকাব্য আকৌ তিনিটা শাখাত বিভক্ত। যেনে—পদ্য, গদ্য আৰু চম্পূ। পদ্যকাব্য আকৌ তিনি শ্ৰেণীৰ—মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য আৰু মুক্তককাব্য।

মহাকাব্য বুলিলে ছন্দোৱদ্ধ অতিদীৰ্ঘ ৰচনাকে সাধাৰণতে বুজা যায়। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষাত ৰচিত ধ্ৰুপদী সাহিত্যৰ ই এক অন্যতম শাখা। ঘটনাৰ ব্যাপকত্ব, চৰিত্ৰৰ তদনুৰূপ বিকাশ আৰু আদৰ্শৰ বিশ্বজনীনতা এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যৰ সাধাৰণ লক্ষণ যদিও, প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ কাব্যতাত্ত্বিক সকলে পৃথক পৃথককৈ মহাকাব্য বা এপিকৰ (EPIC) লক্ষণ নিৰূপণ কৰি থৈছে। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ভামহৰ ‘কাব্যালঙ্কাৰ’ (১ম অধ্যায়), ভোজৰাজৰ ‘সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ’ (৫ম অধ্যায়), বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ ‘সাহিত্যদৰ্পণ’, (ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ) আৰু ‘অগ্নিপুৰাণ’ত (অধ্যায় ৩৩৭) মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহ স্পষ্টকৈ নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া আছে। তাৰে ভিতৰত ‘সাহিত্যদৰ্পণত’ বেছি বিস্তাৰিতকৈ এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

‘সাহিত্যদৰ্পণ’ৰ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদৰ মতে—যি পদ্যকাব্য সৰ্গত বিভক্ত হৈ ৰচিত হয় সেয়ে মহাকাব্য। ইয়াত এজন বীৰ নায়কৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণিত হয়। তেওঁ সদংশজাত, ক্ষত্ৰিয় আৰু ধীৰোদাত্ত গুণযুক্ত হ’ব লাগিব। অথবা মহাকাব্যত একে বংশতে ওপজা অনেক কুলীন নৃপতিৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণিত হ’ব পাৰে। মহাকাব্যত শৃঙ্গাৰ, বীৰ আৰু শাস্ত এই তিনিবিধ ৰসৰ যিকোনো এটা অঙ্গীৰস বা প্ৰধান ৰস ৰূপে আৰু আন সকলো ৰস তাৰ অঙ্গৰূপে অভিব্যঞ্জিত হোৱাটো আৰু সেইদৰে নাটকত থকা সকলোবোৰ সন্ধি মহাকাব্যত থকাটো বাঞ্ছনীয়। কোনো ঐতিহাসিক ঘটনা নাইবা কোনো মহাপুৰুষৰ বিষয়ে লোকপ্ৰসিদ্ধ ঘটনা ইয়াৰ বিষয়বস্তু হ’ব লাগে। মহাকাব্যত ধৰ্ম, অৰ্থ, কামৰ কথা লাগে আৰু চাৰিবৰ্গৰ ভিতৰত এটা প্ৰধান ফল ৰূপে প্ৰতিপাদিত হ’ব লাগে। মহাকাব্যৰ আৰম্ভণিতে নমস্কাৰৰূপ, আশীৰ্বাদ স্বৰূপ বা বস্তুনির্দেশাত্মক মঙ্গলাচৰণ থাকিব লাগে। খল লোকৰ নিন্দা আৰু সাধু লোকৰ গুণ-কীৰ্ত্তন মহাকাব্যত সন্নিবিষ্ট হ’ব লাগে। মহাকাব্যৰ একোটা সৰ্গৰ শ্লোকবোৰ বিভিন্ন ছন্দত ৰচিত হোৱাও দেখা যায়। ইয়াৰ এটা সৰ্গৰ শেষৰ ফালে পৰৱৰ্তী সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ ইঙ্গিত থাকিব লাগে। কাব্যৰ ভিতৰত যিকোনো স্থানত বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্তৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি সন্ধ্যা, সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, নিশা, প্ৰদোষ, অন্ধকাৰ, দিন, ৰাতিপুৱা, দুপৰীয়া, মৃগয়া, পৰ্বত, ঋতু, বন-উপবন, সাগৰ, সম্ভোগ, বিয়োগ, মুনিচৰিত্ৰ, স্বৰ্গ, নগৰ, যজ্ঞ, সংগ্ৰাম, যাত্ৰা, বিবাহ, মন্ত্ৰণা, পুত্ৰজন্মোৎসৱ ইত্যাদি বিষয়ৰ সাজোপাজ বৰ্ণনা থাকিব লাগে। কবিৰ নাম, বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্ত, নায়কৰ নাম অথবা আনকোনো আৱশ্যকীয় বিষয় অনুসৰি

মহাকাব্যৰ নাম ৰাখিব লাগে। আৰু সৰ্গবিলাকৰ নাম সেই সৰ্গৰ বৰ্ণনীয় বিষয় অনুসাৰে ৰাখিব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে— ‘ৰামায়ণ’, ‘মহাভাৰত’, ‘ৰঘুবংশ’, ‘শিশুপালবধ’ আদি। সাহিত্যদৰ্পণত মহাকাব্যৰ বিষয়ে দিয়া সংজ্ঞাটো হ’ল —

সৰ্গবন্ধো মহাকাব্যং তত্রৈকো নায়কঃ সুৰঃ।
 সত্ৰংশঃ ক্ষত্ৰিয়ো বাপি ধীৰোদাত্ত গুণাশ্ৰিতঃ।।
 একবংশভৰা ভূপাঃ কুলজা বহরোংপি বা।
 শৃঙ্গাৰ বীৰ শাস্তানামেকোংঙ্গীৰস ইষ্যতে।।
 অঙ্গানি সৰ্বেহপি বসাঃ সৰ্বে নাটকসঙ্ঘয়ঃ।
 ইতিহাসোদ্ভৱং বৃত্তমন্যদ্বা সজ্জনাশ্রয়ম্।।
 চত্ৰাৰস্তস্য বৰ্গাঃ স্যুস্তেশ্চেকং চ ফলং ভৱেৎ।
 আদৌ নমস্ত্ৰিয়াশীৰ্বা বস্তনিৰ্দেশ এৰ বা।।
 ক্ৰচিমিন্দা খলাদীনাং সতাং চ গুণকীৰ্তনম্।
 একবৃত্তময়েঃ পদ্যৈৰসানে অন্যবৃত্তকৈঃ।।
 নাতিস্বল্পা নাতিদীৰ্ঘা সৰ্গা অষ্টাধিকা ইহ।
 নানাবৃত্তময়ঃ ক্ৰাপি সৰ্গঃ কশ্চন দৃশ্যতে।।
 সৰ্গান্তে ভৱিসৰ্গস্য কথায়াঃ সূচনং ভৱেৎ।
 সঙ্ঘাসূৰ্যেন্দুৰজনীপ্ৰদোষধ্বাস্তবাসৰাঃ।।
 প্ৰাতৰ্মধ্যাহ্নমৃগয়াশৈলতুৰ্বনসাগৰা।
 সন্তোগবিপ্ৰলন্তৌ চ মুনিষ্ৰ্গপুৰাধ্বৰাঃ।
 বৰ্ণপ্ৰয়াণোপযমমস্ত্ৰপুত্ৰোদয়াদয়ঃ।
 বৰ্ণনীয়াঃ যথাযোগং সাজ্জেপাঙ্গা অমীহ।।
 কবেৰ্বৃত্তস্য বা নাম্না নায়কস্যেতৰস্য বা।
 নামাস্য সৰ্গোপাদেয়কথয়া সৰ্গনাম তু।। (‘সাহিত্যদৰ্পণ’, ষষ্ঠপৰিচ্ছেদ)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভাৰতীয় আলংকাৰিকে মহাকাব্যৰ লক্ষণ কিদৰে নিৰূপণ কৰিছে? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

২.৪ অশ্বঘোষৰ কাল

অশ্বঘোষৰ আৰ্ভাৰ হৈছিল খ্ৰীষ্টীয় ১ম শতিকাত, ইয়াৰ প্ৰমাণ হিচাবে তলৰ যুক্তিবোৰ দেখুওৱা হ’ল—

- (১) চীনৰ পৰম্পৰা অনুসৰি অশ্বঘোষ কণিকৰ বাজগুৰু আছিল।
- (২) বৈভাষিক সম্প্ৰদায়ৰ 'বিভাষা' নামে ভাষ্যগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিবলৈ কণিকই কাশ্মীৰত আয়োজন কৰা ৪ৰ্থ বৌদ্ধ সম্প্ৰদায়ৰ অনুষ্ঠানত অশ্বঘোষে অধ্যক্ষতা কৰিছিল।
- (৩) খ্ৰীঃ ৫ম শতিকামানতে অশ্বঘোষৰ 'বুদ্ধচৰিত' চীনা ভাষাত অনুদিত হৈছিল।
- (৪) অশ্বঘোষ নাগাৰ্জুনৰ পূৰ্বৰ। নাগাৰ্জুনৰ স্থিতিকাল খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দী।
- (৫) মধ্য এচিয়াত পোৱা অশ্বঘোষৰ 'শাৰিপুত্ৰপ্ৰকৰণ'ৰ আধাৰত অধ্যাপক লুডৰ্ভে প্ৰমাণ কৰিছে যে ইয়াৰ ৰচয়িতা কণিক বা এইখন কণিকৰ সময়ৰ।
- (৬) সমালোচকসকলে মাতৃচেতাৰ 'শতপঞ্চাশিকা'ক অশ্বঘোষৰ ৰচনাসৈলীৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত বুলি ক'বলৈ প্ৰয়াস কৰে।
- (৭) অশ্বঘোষৰ 'বুদ্ধচৰিত'ৰ ২৮ সৰ্গৰ শেষত মৌৰ্য্যবংশৰ উজ্জ্বল গৌৰৱ অশোক আৰু তেওঁৰ স্তম্ভৰ উল্লেখ আছে। গতিকে, অশ্বঘোষ সশ্ৰীট অশোকৰ পৰৱৰ্তী কৰি আছিল।

এনেবোৰ প্ৰমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অশ্বঘোষক খ্ৰীষ্টীয় ১ম শতিকাৰ কবি হিচাবে ঠাৱৰ কৰিব পাৰি।

২.৫ অশ্বঘোষৰ কীৰ্তিসমূহ

চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েনচাঙৰ মতে অশ্বঘোষে বৌদ্ধ দৰ্শনৰ ওপৰত চাৰিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সেয়া হ'ল—

- ১। মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদকসংগ্ৰহ
- ২। বজ্ৰসূচী
- ৩। গাণ্ডীস্তোত্ৰগাথা
- ৪। সূত্ৰালঙ্কাৰ

ইয়াৰোপৰি তেওঁ 'বুদ্ধচৰিত' আৰু 'সৌন্দৰনন্দ' নামৰ দুখন মহাকাব্য আৰু 'শাৰিপুত্ৰপ্ৰকৰণ' নামেৰে এখন নাটক লিখে।

১। মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদকসংগ্ৰহঃ—এই গ্ৰন্থখনত বৌদ্ধদৰ্শন বিষয়ক কথাৰ বৰ্ণনা আছে। বৰ্তমানে ইয়াক 'পৰমার্থকৃত' চীন ভাষাত পোৱা যায়। জাপানী পণ্ডিত শ্ৰীসুজুকী আৰু ৰিচাৰ্ডজে ইয়াক ইংৰাজীলৈ অনুবাদ কৰিছে। অশ্বঘোষৰ এই গ্ৰন্থখনক লৈ মতভেদ পোৱা যায়। অশ্বঘোষ দুজন ব্যক্তি বুলি অনুমান কৰা হয়। কিন্তু জাপানী পণ্ডিত ড° সুজুকীৰ মতে অশ্বঘোষ এজনই।

২। বজ্ৰসূচীঃ—চীনা পৰম্পৰা অনুসৰি 'বজ্ৰসূচী' অশ্বঘোষৰ ৰচিত নহয় বুলি কোৱা হৈছে যদিও বহুতো পণ্ডিতে এইখনত অশ্বঘোষৰ কৰ্তৃত্বৰ দাবী কৰিছে।

ইয়াত শ্ৰুতি, স্মৃতি, মহাভাৰত আদি উদ্ধৃতিৰ ভেটি আৰু বৰ্ণাশ্ৰম ব্যৱস্থাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰা হৈছে।

৩। সূত্ৰালঙ্কাৰ ঃ—এই গ্ৰন্থখনো অশ্বঘোষৰ ৰচিত হয়নে নহয় এইলৈ বিবাদ আছে। পণ্ডিত লুডাৰ্চে এই গ্ৰন্থখন কুমাৰলঙ্কাৰ ৰচনা বুলি কৈছে। কিন্তু ৪০৫ খ্ৰীঃত এই গ্ৰন্থৰ চীনা অনুবাদকৰ্তা কুমাৰজীৱই ইয়াক অশ্বঘোষৰ ৰচনা বুলি কৈছে।

৪। গাণ্ডীস্তোত্ৰগাথা ঃ—২৯ টা স্তম্ভৰা ছন্দত লিখা এখন গীতিময় কাব্য। বৌদ্ধবিহাৰবোৰত থকা ‘গণ্ডী’ নামৰ বাদ্য-যন্ত্ৰত কোব মাৰিলে যি সুমধুৰ শব্দ হয় সেইবোৰৰ বহলভাৱে ধৰ্মগত ব্যাখ্যা কৰি গণ্ডীৰ প্ৰশংসা কৰা হৈছে এইখন কাব্যত।

উক্ত গ্ৰন্থকেইখন অশ্বঘোষৰেই কীৰ্তি হওক বা আন কাৰোবাৰেই হওক, এইটো নিশ্চিত যে ‘বুদ্ধচৰিত’, ‘সৌন্দৰনন্দ’ আৰু ‘শাৰিপুত্ৰপ্ৰকৰণ’ অশ্বঘোষৰ স্বৰচিত।
বুদ্ধচৰিত

বুদ্ধচৰিত ২৮ টা সৰ্গৰে ৰচিত এখন মহাকাব্য। পাঁচটা সৰ্গত বুদ্ধৰ জন্মৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অভিনিষ্ঠ্ৰমণলৈকে বৰ্ণনা দিয়া হৈছে এইখন মহাকাব্যত। ৬-৭ সৰ্গত বুদ্ধই তপোবনত প্ৰৱেশ কৰাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে। ৮ম সৰ্গত বুদ্ধৰ গৃহত্যাগত যশোধৰাৰ বিলাপ আৰু নৱম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থক বিচাৰি উলিওৱাৰ যত্ন কৰাৰ কথা বৰ্ণিত আছে। ১০ম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থই ‘বুদ্ধত্ব’ প্ৰাপ্ত হৈ মগধলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা আৰু ইয়াৰ পিছৰ তিনিটা সৰ্গত সাংসাৰিক মোহবন্ধনৰ নিন্দা আৰু চতুৰ্দশ সৰ্গত এওঁৰ পূৰ্ণ বুদ্ধত্বৰ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰা আছে। চতুৰ্দশ সৰ্গৰ পৰা সপ্তদশ সৰ্গলৈকে শেষৰ প্ৰক্ষিপ্ত অংশত বুদ্ধৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰ, বুদ্ধৰ শিক্ষণ, উপদেশ, সংঘ আৰু অশোকৰ দিনলৈকে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ বৰ্ণনা কৰা আছে।

ধৰ্মৰক্ষ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধভিক্ষুৱে ৪১৪-৪২১ খ্ৰীঃৰ ভিতৰত ইয়াক চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে।

সৌন্দৰনন্দ

সৌন্দৰনন্দ অশ্বঘোষৰ প্ৰথম মহাকাব্য। ই ১৮টা সৰ্গৰ সমষ্টি। নেপালৰ ৰাজকীয় পুথিভঁৰালত সুৰক্ষিত দুখন পাণ্ডুলিপি সম্পাদন কৰি মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে ইয়াক সৰ্বপ্ৰথম ‘বিল্বিযোথিকা ইণ্ডিকা’ত প্ৰকাশ কৰে। বুদ্ধৰ জীৱনী, তেওঁৰ বৈমাত্ৰেয় ভাই নন্দৰ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ আৰু সুন্দৰী আৰু নন্দৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু।

ইয়াৰ প্ৰথম তিনিটা সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থৰ জন্মৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ কপিলাবস্তুলৈ ঘূৰি অহালৈকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৪-৫ সৰ্গত নন্দৰ অনুশোচনা আৰু বুদ্ধৰ কাষ চপাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। বুদ্ধই তেওঁক বৌদ্ধ ধৰ্মত দীক্ষিত কৰে। ষষ্ঠ সৰ্গত পতিবিযুক্তা সুন্দৰীৰ বিবাদ বৰ্ণনা আছে। ৭ম সৰ্গত নন্দৰ মনত পত্নীৰ প্ৰতি ওপজা আসক্তি আৰু তেওঁৰ ওচৰলৈ উভতি যোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ পাইছে। পিছৰ দুটা সৰ্গত সহযোগী এজনে নন্দক উপদেশ দিয়ে। ১০-১১ সৰ্গত নন্দৰ মনৰপৰা

পত্নীৰ প্ৰতি ওপজা আসক্তি দূৰ কৰাৰ বাবে যোগবিদ্যাৰ বলত নন্দক আকাশপথেৰে লৈ গৈ অঙ্গৰাসকলক দেখুওৱা হয়। তেতিয়া নন্দৰ মনৰ পৰা পত্নীৰ প্ৰতি থকা দুখ আঁতৰি যায়। ইয়াৰ পিছত বুদ্ধই নন্দক অঙ্গৰালাভ কৰিবলৈ তপস্যা কৰিবলৈ কয়। ১২শ সৰ্গত এজন ভিক্ষুৱে নন্দক জানিবলৈ দিয়ে যে তেওঁৰ তপস্যাৰ উদ্দেশ্য তেওঁক আনৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ পিছত এই সৰ্গত নন্দৰ মন বুদ্ধত্বৰ প্ৰতি উন্মুখ হয় আৰু সকলো পৰিত্যাগ কৰি নন্দই বুদ্ধত শৰণ লোৱাৰ বিষয়খিনি বৰ্ণিত হৈছে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত নন্দৰ প্ৰতি বুদ্ধৰ দান শিক্ষা আৰু ১৭-১৮ সৰ্গত নন্দৰ সমাধিস্থৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

উক্ত দুখন মহাকাব্যৰ উপৰিও শাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ নামৰ এখন নাটক (প্ৰকৰণ) ৰচনা কৰে।

শাৰিপুত্ৰপ্ৰকৰণ :

ই অশ্বঘোষৰ নটা অঙ্কৰ এখন প্ৰকৰণ। ইয়াৰ কথাংশ বৌদ্ধধৰ্মৰ লগত জড়িত। এই কাব্যত বৰ্ণনা কৰা হৈছে যে মৌদগল্যায়ন আৰু শাৰিপুত্ৰক বুদ্ধই দীক্ষা দি শিষ্য কৰি লয় সেয়াই এইখন কাব্যৰ মুখ্য বিষয়বস্তু। ইয়াত আন প্ৰমুখ চৰিত্ৰ বিলাক হ'ল সোমদত্ত, ৰাজকুমাৰ, দাস-দাসী, বিদূষক আৰু গণিকা আদি। শেষত শাৰিপুত্ৰ আৰু বুদ্ধৰ দাৰ্শনিক বাৰ্তালাপেৰে প্ৰকৰণখন সমাপ্ত হৈছে।

২.৬ অশ্বঘোষৰ কাব্যপ্ৰতিভা

অশ্বঘোষৰ কাব্যিক ধাৰণা কালিদাস বা তেওঁৰ উত্তৰকালৰ কবি সকলৰ পৰা সুকীয়া আছিল। কালিদাস আছিল ৰসৱাদী কবি আৰু ভাৰৱি, মাঘ, শ্ৰীহৰ্ষ প্ৰভৃতি আছিল অলঙ্কাৰৰ চমৎকাৰিত্বত বিশ্বাসী কবি। অশ্বঘোষে এওঁলোকৰ পস্থা দুটাৰ এটাকো নিজৰ কাব্যত প্ৰদৰ্শন কৰা নাই। তেওঁৰ কলাত্মক দৃষ্টিকোণ নিশ্চিতৰূপে উপদেশাত্মক বা প্ৰচাৰমুখী আছিল। অশ্বঘোষৰ কাব্যৰ গুণ হৈছে সৰলতা, মধুৰতা, লাগিত্য আৰু সমাসহীনশব্দসম্বলিত বাক্যৰ ব্যৱহাৰ। অশ্বঘোষে ব্যৱহাৰ কৰা অলঙ্কাৰসমূহ হৈছে—উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা আদি। তেওঁৰ সহজ সৰল ৰচনাৰীতিৰ উদাহৰণ তলৰ শ্লোকত সুন্দৰকৈ ফুটি ওলাইছে।

দীপো যথা নিৰ্বৃতিমভ্যুপেতো নেৰাবনিং গচ্ছতি নান্তুৰিক্ষম্।

দিশং ন কাংচিদ্ধিদিশং ন কাচিৎ স্নেহক্ষয়াৎ কেৰলমেতি শান্তিম্।। (১৬.২৮)

উপমা প্ৰয়োগতো তেওঁৰ দক্ষতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। যেনে—

তং গৌৰৱং বুদ্ধগতং চকৰ্ষ ভাৰ্যানুৰাগঃ পুনৰাচকৰ্ষ।

সোহনিশ্চয়ান্নাপি যযৌ ন তস্থৌ তুৰংস্তৰঙ্গেষ্মিৰ ৰাজহংসঃ।।

(৪.৪২)

অৰ্থাৎ 'এফালে বুদ্ধৰ গৌৰৱে নন্দক আকৰ্ষণ কৰিছিল আৰু আনফালে পত্নীপ্ৰেমে তেওঁক আকৰ্ষণ কৰিছিল। পানীৰ তৰঙ্গত সাঁতুৰি ফুৰা ৰাজহাঁহৰ দৰে

তেওঁৰ অৱস্থা ন যযৌ ন তস্থৌ যেন হৈছিল। অৰ্থাৎ তেওঁ যাব নে থাকিব এনেকুৱা অৱস্থা হৈছিল’।

সৌন্দৰনন্দৰ মন নিজ ভাৰ্যাৰ প্ৰতি ইমান আসক্ত আছিল যে হাজাৰ যত্ন কৰিও তেওঁ সন্ন্যাস ধৰ্মত মন দৃঢ় কৰিব নোৱাৰিলে। এয়াই সূচাইছে উক্ত শ্লোকফাঁকি। সন্ন্যাসীক ঘৰলৈ ওভটাই অনা অনুচিত বুলি কোৱা অশ্বঘোষৰ কবিতাংশ অতি সুন্দৰ অলংকাৰ সমৃদ্ধ।

অশ্বঘোষ কৰুণ বস বৰ্ণনাতো নিপুণ। দুয়োখন মহাকাব্যত বসক উদ্দীপ্ত কৰা নন্দৰ পত্নীৰ বিলাপ, পত্নীৰ বাবে নন্দৰ বিলাপ, সিদ্ধাৰ্থৰ গৃহত্যাগৰ সময়ত যশোধৰাৰ বিলাপ আদি অনেক বসময় প্ৰসঙ্গ চিত্ৰিত কৰিছে য’ত কৰুণবসৰ পৰাকাষ্ঠা প্ৰমাণিত হৈছে। অশ্বঘোষে বাস্তৱিকৰ দৰে কাব্যৰ মৰ্মজ্ঞ অনুশীলন কৰা দেখা যায়।

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

মহাকাব্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এক বিশিষ্ট অংগ। যদিও বেদতে মহাকাব্যৰ বীজ ৰোপিত হৈছে তথাপি অশ্বঘোষৰ ‘বুদ্ধচৰিত’ত লৌকিক মহাকাব্যৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। অশ্বঘোষ বৌদ্ধ দাৰ্শনিক আছিল। তেওঁৰ দুখন মহাকাব্য ‘বুদ্ধচৰিত’ আৰু ‘সৌন্দৰনন্দ’ বুদ্ধদেৱৰ জীৱন, কৰ্মৰাজি আৰু দৰ্শন উপস্থাপিত হৈছে। অশ্বঘোষ প্ৰথম শতিকাৰ লোক। সংস্কৃত কাব্যধাৰাৰ প্ৰাক্কালিদাসযুগৰ অন্যতম কবি হ’ল অশ্বঘোষ। তদুপৰি ঐতিহাসিক সমল হিচাপে ব্যৱহৃত হৈ আছে। বুদ্ধদেৱৰ জীৱন তথা কৰ্মৰাজিৰ বিষয়ে অনুসন্ধানৰ ক্ষেত্ৰত অশ্বঘোষৰ কাব্যবোৰে বহুতো অবিহণা যোগোৱা পৰিলক্ষিত হয়।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। অশ্বঘোষৰ ৰচনাসমূহৰ এটি আলোচনা কৰক।
- ২। চমু টোকা লিখক—বুদ্ধচৰিত, সৌন্দৰনন্দ।

২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

থানেশ্বৰ শৰ্মা	ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত
গৌৰী নাথ শাস্ত্ৰী	ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস
A.B. Keith	: History of Sanskrit Literature
M. Winternitz	: History of Indian Literature
C.K. Raja	: Survey of Sanskrit Literature

* * *

তৃতীয় বিভাগ
সংস্কৃত কাব্যৰ অভ্যুত্থান : কালিদাসৰ যুগ

বিভাগৰ গঠন :

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ কালিদাসৰ জীৱন চৰিত
- ৩.৪ কালিদাসৰ আৰিৰ্ভাৰ কাল
- ৩.৫ কালিদাসৰ জন্মস্থান
- ৩.৬ কালিদাসৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্য
- ৩.৭ কালিদাসৰ ৰচনাৰাজি
- ৩.৮ কুমাৰ সম্ভৱ
 - ৩.৮.১ কুমাৰসম্ভৱ কাব্যৰ কথাবস্তু
 - ৩.৮.২ কুমাৰসম্ভৱ কাব্যৰ সাহিত্যিক সমীক্ষা
- ৩.৯ ৰঘুবংশম্
 - ৩.৯.১ ৰঘুবংশম্ কাব্যৰ বিষয়বস্তু
 - ৩.৯.২ ৰঘুবংশম্ কাব্যৰ উৎস
 - ৩.৯.৩ ৰঘুবংশম্ কাব্যৰ সাহিত্যিক সমীক্ষা
- ৩.১০ উপমা কালিদাসস্য
- ৩.১১ কালিদাসৰ সমসাময়িক অন্যান্য কবিসকল
 - ৩.১১.১ প্ৰৱৰসেন
 - ৩.১১.২ কুমাৰ দাস
- ৩.১২ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

জগতৰ সুখ্যাত কবিসকলৰ ভিতৰত মহাকাব্য কালিদাস অগ্ৰগণ্য। ভাৰতৰ ন-পুৰণি পণ্ডিতসকলে একবাক্যে এওঁক কবিকুলগুৰু বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। পাশ্চাত্যৰ পণ্ডিত ছাৰ উইলিয়াম জোন্সে কবিজনৰ নাট্যৰত্ন ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ সৌন্দৰ্য্যত বিমোহিত হৈ কবিজনক ভাৰতৰ শ্বেক্সপীয়েৰ বুলি অভিহিত কৰিছে। সংস্কৃত সাহিত্যজগতত বাৰ্মীকি আৰু ব্যাসৰ পিছতে কালিদাসক তৃতীয়জন প্ৰসিদ্ধ মান্য কবি বুলি কোৱা হয়। কিন্তু দুখৰ বিষয় এয়ে যে কালিদাসৰ জীৱনী আৰু আৰিৰ্ভাৰ কালসম্বন্ধে আজিও পণ্ডিতসকলৰ

মাজত বিবাদৰ অন্ত পৰা নাই। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মভূমি কাশ্মীৰ, কিছুমানৰ মতে বিদিশা আৰু কিছুমানৰ মতে উজ্জয়িনী। আটাইবোৰ মন্তব্য অনুশীলন কৰি পণ্ডিত তথা সমালোচকসকলে এটা সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে তেওঁৰ জন্মস্থান উজ্জয়িনী। দণ্ডীৰ ‘অৱন্তীসুন্দৰীকথা’ৰ এটা শ্লোকত কালিদাসৰ জন্মস্থান সম্বন্ধে কোৱা আছে —

লিপ্তা মধুদ্রবেণাসন্ যস্য নিৰ্বিশা গিৰঃ।
তেনেদং বত্ৰুবেদৰ্ভং কালিদাসেন শোধিতম্।।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

মহাকাব্য কালিদাস ভাৰতীয় সাহিত্যত এক যুগশ্ৰষ্টা কবি। এইজন বিশ্ববিখ্যাত কবিৰ জীৱন আৰু মহাকাব্যসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰাই এই পাঠটিৰ উদ্দেশ্য। এই পাঠটি পঢ়ি আপুনি —

- কালিদাসৰ পৰিচয় জানিব পাৰিব।
- কালিদাসৰ দ্বাৰা বিৰচিত মহাকাব্য দুখনৰ পৰিচয় আৰু সমীক্ষা লাভ কৰিব।
- কালিদাসৰ সমসাময়িক প্ৰৱৰসেন, কুমাৰ দাস আদি কবিৰ ৰচনাৰলীৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা পাবলৈ সক্ষম হ’ব।
- কালিদাসৰ পৰৱৰ্তী কালৰ ভটি, মাঘ, ভাৰবি, শ্ৰীহৰ্ষ আদি মহাকাব্যকাৰৰ সৃষ্টিৰাজিৰ লগতো পৰিচিত হ’ব পাৰিব

৩.৩ কালিদাসৰ জীৱন চৰিত

কালিদাসৰ জীৱন চৰিত সম্বন্ধে অনেক আকৰ্ষক কিংবদন্তী শুনা যায়। কোৱা হয় যে তেওঁ ব্ৰাহ্মণ কুমাৰ হৈও গৰু চৰাই পেট প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। জনদিয়েক পণ্ডিতৰ ছল-চাতুৰীত পৰি তেওঁ এগৰাকী বিদুষী ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰাবলগীয়া হয়। তেওঁ জ্ঞান আৰু সংস্কাৰশূন্য হৈ নৱবিবাহিত পত্নীৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ ঘৰৰ পৰা ওলাই যায়। তাৰ পিছত তেওঁ দেৱী কালিকাৰ উপাসনা কৰি কবিত্ব শক্তি লাভ কৰে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ ঘৰলৈ আহিলত পত্নীয়ে প্ৰশ্ন কৰে ‘অস্তি কশ্চিদ্ বাগবিশেষঃ’। তেতিয়া কালিদাসে পত্নীৰ প্ৰশ্নৰ প্ৰতিটো শব্দক প্ৰতীক হিচাপে লৈ চাৰিখন অমৰকাব্য ৰচনা কৰে। ‘অস্তি’ শব্দেৰে (অস্ত্যন্তৰস্যাং দিশি দেৱতাত্মা হিমালয়) ‘কুমাৰসম্ভৱ’, ‘কশ্চিদ’ শব্দেৰে (কশ্চিৎ কান্তাৰিহণ্ডৰুণা) ‘মেঘদূত’, বাক্ শব্দেৰে (বাগাৰ্থাৱিৰ সম্পৃক্তৌ) ‘ৰঘুবংশ’ আৰু ‘বিশেষ’ শব্দেৰে (বিশেষসূৰ্যঃ স্পৃহনীয়শ্চন্দ্ৰমাঃ) ‘ঋতুসংহাৰ’ নামেৰে চাৰিখন কাব্য ৰচনা কৰে।

প্ৰসিদ্ধ জৈন কবি মেৰুতুঙ্গৰ মতে, কালিদাসে পণ্ডিত বৰৰুচিৰ প্ৰবোচনা আৰু চক্ৰান্তত পৰি বিক্ৰমাদিত্যৰ জীয়েক প্ৰিয়ঙ্গুমঞ্জৰীক বিয়া কৰাইছিল আৰু মুৰ্খতাৰ হেতুকে পত্নীৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ কালিকাৰ উপাসনা কৰি কবিত্ব শক্তি লাভ কৰিছিল।

এই কাহিনীসমূহৰ উপৰিও কালিদাসৰ জীৱনচৰিত সম্বন্ধে বহুতো কাহিনী পোৱা যায়। কিংবদন্তী অনুসৰি কালিদাস পত্নীৰ অভিশাপত নাৰীৰ হাতত মৃত্যুমুখত পৰিবলগীয়া হয়। সিংহলৰ ৰজা কুমাৰদাসৰ অতিথি হোৱাৰ সময়ত এজনী লোভসম্পন্ন বাৰবণিতাৰ হাতত কালিদাস নিহত হয় বুলি কাহিনী প্ৰচলিত আছে।

৩.৪ কালিদাসৰ আবিৰ্ভাৱ কাল

কালিদাসৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধে কোনো নিশ্চিত সিদ্ধান্ত হোৱা নাই। সেই বাবে পণ্ডিতসকলে কিছুমান বহিঃ আৰু আন্তৰ্গত প্ৰমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কবিজনৰ কাল নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে। তলত তাৰে কিছুমান যুক্তি দাঙি ধৰা হ'ল—

(১) পৰম্পৰা মতে বিশ্বাস কৰা হয় যে কালিদাসে কোনো বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাৰ নৱৰত্নৰ অন্যতম আছিল। ফাগুচনৰ মতে যি বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাত কালিদাসে বিৰাজ কৰিছিল তেওঁ শ্লেছসকলক পৰাস্ত কৰিছিল ৫৪৪ খৃষ্টাব্দত। ফ্ৰিটৰ মতে ৫৪৪ খৃষ্টাব্দৰ আগতে বিক্ৰমাব্দক মালবাব্দ বোলা হৈছিল। তেওঁৰ মতে ৫৪৪ খৃষ্টাব্দত তেনে কোনো যুদ্ধ হোৱাৰ প্ৰমাণ নাই।

(২) বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাত বিৰাজ কৰা পণ্ডিতসকলৰ মাজত কালিদাসো আছিল বুলি 'জ্যোতিৰ্বিদ্যাভৰণ' নামৰ গ্ৰন্থত ২২/২০ ত কোৱা হৈছে—

ধন্বন্তৰীক্ষপণকামৰসিংহশঙ্কু-বেতালভট্ট-ঘটকৰ্পৰ-কালিদাসাঃ।

খ্যাতো বৰাহমিহিৰো নৃপতেঃ সভায়াং ৰত্নানি বৈ বৰৰুচিৰ বিক্ৰমস্য।।

ধন্বন্তৰী, ক্ষপণক, অমৰসিংহ, শঙ্কু, বেতালভট্ট, ঘটকৰ্পৰ, কালিদাস, বৰাহমিহিৰ আৰু বৰৰুচি এই নজনক যদিও এই শ্লোকত সমকালীন বুলি কোৱা হৈছে, তথাপি পণ্ডিতসকলে তেওঁলোক সমকালীন নাছিল বুলিহে কয়। তথাপি এচাম পণ্ডিতে কালিদাসক বিক্ৰমাদিত্যৰ সমকালীন বুলি কয়। মালৱৰ ৰজা মহেন্দ্ৰাদিত্যৰ পুত্ৰ বিক্ৰমাদিত্য বিষমশীলাই শকসকলক পৰাস্ত কৰিছিল। তেওঁ খৃঃ পূঃ ৫৭৪ পৰা বিক্ৰম সম্বৎ প্ৰচলন কৰে। কালিদাস হেনো এইজন বিক্ৰমাদিত্যৰ সভাকবি আছিল। এই কথা সঁচা হ'লে কালিদাসৰ কাল খৃঃ পূঃ ১ ম শতিকা হ'ব।

(৩) কালিদাসে তেওঁৰ নাটক 'মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্'ৰ প্ৰস্তাৱনাত মহাকবি ভাসৰ নামোল্লেখ কৰি কৈছে—

'প্ৰথিতযশসাং ভাসসৌমিল্লকবিপুত্ৰাদীনাং প্ৰবন্ধানতিক্ৰম্য বৰ্তমানকবেঃ কালিদাসস্য ক্ৰিয়ামিমাং দ্ৰষ্টুং কথং পৰিযদো বহুমানঃ।'

নাট্যকাৰ ভাসৰ প্ৰভাৱ কালিদাসৰ ওপৰত পৰাৰ কথা পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰে। এ বি পুশলকৰে ভাসৰ আবিৰ্ভাৱকাল খৃঃ পূঃ ৪ৰ্থ শতিকা বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে। গতিকে কালিদাসৰ কাল কমেও খৃঃপূঃ ১ম শতিকা হ'ব পাৰে।

(৪) কিছুমান পণ্ডিতে কালিদাসক গুপ্তকালত আবিৰ্ভাৱ হোৱা বুলি কয়। তেওঁলোকে কবিজনৰ কালৰ দুই সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। মান্দাচোৰ শাসনাৱলীয়েও (খৃঃপূঃ

৪৭৩) কালিদাসৰ সময় নিৰূপণত সহায় কৰে। এই লেখৰ কবি বৎসভট্টিয়েও প্ৰশস্তি ৰচোতে কালিদাসৰ মেঘদূতৰ শ্লোকৰ অনুসৰণ কৰে। গতিকে, কবিজনৰ কাল ৪৫০ খৃষ্টাব্দৰ পূৰ্বত হোৱা স্বাভাৱিক।

আনহাতে, ভি ভি মিৰাশীয়ে কয় যে কালিদাসে ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ নাটকৰ চতুৰ্থ অংকৰ ‘শুশ্ৰূষাশ্লোক’ (৪/১৮) আদি শ্লোক সমূহ বাৎসায়নৰ ‘কামসূত্ৰত’ বিহিত গৃহিণীৰ কৰ্তব্যসমূহৰ আধাৰত ৰচিছে। বাৎসায়নে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বৎসগুপ্ত নগৰৰ অধিবাসীসকলৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ কথা লিখিছে। বাকাটক বংশৰ এটি শাখাই চতুৰ্থ শতিকাৰ প্ৰথমভাগত বৎসগুপ্তত ৰাজত্ব কৰিছিল বুলি জনা যায়। সেয়ে কালিদাসক ৩৫০ খৃষ্টাব্দৰ পৰৱৰ্তী কবি বুলি নিশ্চিত কৰিব পাৰি।

এতিয়া বিচাৰ্য বিষয় হৈছে —

(১) ৩৫০-৪৫০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত দেশত শাস্তিময় আৰু প্ৰাচুৰ্য্যপূৰ্ণ ৰাজনৈতিক অৱস্থা বিৰাজ কৰিছিল নে নাই?

(২) সেই এশবছৰীয়া কালছোৱাত উজ্জয়িনীত বিক্ৰমাদিত্য উপাধি বিশিষ্ট ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল নে নাই?

(৩) তদুপৰি উক্ত ৰাজ্যে বহিৰাগত শকসকলক দমন কৰি শকাৰি উপাধি লৈছিল নে নাই?

উক্ত এশবছৰৰ (৩৫০-৪৫০ খৃঃৰ) ভিতৰত গুপ্তবংশৰ সমুদ্ৰগুপ্তৰ আত্মজ চন্দ্ৰগুপ্ত দ্বিতীয়ই উজ্জয়িনীত ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁ ৩৯৫ চনত মালৱ আৰু সৌৰাষ্ট্ৰৰ শক ক্ষত্ৰপসকলক নিৰ্মূল কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেওঁ এজন বিদ্যোৎসাহী ৰজা আছিল। তেওঁ সংস্কৃত পণ্ডিত, বিদ্বান আদিৰ পৃষ্ঠপোষকতাও কৰিছিল।

পৰম্পৰা অনুসৰি কবি কালিদাসে ‘সেতুবন্ধ’ কাব্যৰ প্ৰণেতা প্ৰবৰসেনক সহায় কৰিছিল। এই প্ৰবৰসেনক চন্দ্ৰগুপ্তৰ জীয়েক প্ৰভাৱতীৰ পুত্ৰ (বাকাটবংশীয়) দ্বিতীয় প্ৰবৰসেন বুলি ধৰা হয়। আকৌ এই প্ৰভাৱতীক বাকাটৰ ৰাজকুমাৰ ৰুদ্ৰসেন দ্বিতীয়লৈ বিয়া দিয়া উপলক্ষে কবি কালিদাসে ‘মালবিকাগ্নিমিত্ৰ’ নাটক ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হৈছে। দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ আদেশত প্ৰভাৱতীৰ পুত্ৰ দিবাকৰসেনৰ দেৱানৰূপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিবলৈ বাকাটত থাকোতেই কবি কালিদাসে ‘মেঘদূত’ ৰচনা কৰে বুলি কোৱা হয়। ‘বিক্ৰমোৰ্বশীয়া’ নাটকৰ নামত থকা ‘বিক্ৰম’ শব্দটোৱে দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত বিক্ৰমাদিত্যৰ কথাকে সূচায়। চন্দ্ৰগুপ্তৰ পুত্ৰ কুমাৰগুপ্তৰ জন্মক সৰোগত কৰি কবিয়ে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ কাব্য ৰচনা কৰে বুলি অনুমান কৰা হয়। আকৌ ‘ৰঘুবংশত’ (৪ৰ্থ সৰ্গত) বৰ্ণিত ৰঘুৰ দিগ্বিজয়ে চন্দ্ৰগুপ্তৰ দিগ্বিজয়েক বুজায় বুলি কোৱা হৈছে। দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজত্বকাল ৩৮০খৃঃৰ পৰা ৪১২খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত পৰে। কালিদাস সম্ভৱতঃ দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু কুমাৰগুপ্তৰ ৰাজত্বকালত জীয়াই আছিল। আনকি তেওঁ স্কন্দগুপ্তৰ ৰাজত্ব কাললৈকে আছিল বুলিও ক’ব পাৰি।

৩.৫ কালিদাসৰ জন্মস্থান

মহাকবি কালিদাসৰ জন্মস্থান সম্বন্ধেও পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন মত পোষণ কৰে। ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায়বোৰ অঞ্চলে কবিজনক নিজ নিজ অঞ্চলৰ লোক বুলি দাবী কৰে। বংগৰসকলে বংগৰ বুলি, বিহাৰ-উত্তৰ প্ৰদেশৰ লোকে উত্তৰ ভাৰতৰ বুলি, কাশ্মীৰৰ লোকে কাশ্মীৰৰ বুলি আৰু মহাৰাষ্ট্ৰীসকলে কালিদাসক সেই প্ৰদেশৰ বুলি দাবী কৰে। তথাপি নিৰপেক্ষ পণ্ডিত দুই-এজনে কবিকৃত ঠাইৰ বৰ্ণনাৰ ওপৰত ভেটি কৰি তেওঁ জন্মত কাশ্মীৰী আৰু বসতিত তেওঁ উজ্জয়িনীৰ বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। ‘মেঘদূত’ কাব্যত কাশ্মীৰৰ শোভাসমৃদ্ধ অলকানগৰীৰ বৰ্ণনা আৰু মধ্যভাৰতৰ উজ্জয়িনীৰ বিষয়ে কবিৰ পক্ষপাতপূৰ্ণ বৰ্ণনালৈ চাই সেয়া সম্ভৱ যেন অনুমান হয়। যথার্থতে মহাকবি কালিদাসে ভাৰতীয় সমাজ-সংস্কৃতিৰ জীৱন্ত ছবি অংকন কৰি নিজকে ভাৰতীয় লোক ভিন্ন বা অন্য নহয় বুলি প্ৰমাণ কৰিছে।

৩.৬ কালিদাসৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্য

মহাকবি কালিদাস এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তাহানিৰ গুৰুকুল বিদ্যালয়ৰ সৈতে তেওঁ সুপৰিচিত আছিল। কিস্বদন্তীৰ মতে তেওঁ কালিকাৰ বৰত কবিত্ব শক্তি লাভ কৰিলেও তাত তেওঁৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্যৰ কোনো ইংগিত পোৱা নাযায়। প্ৰকৃততে তেওঁ কোনো গুৰুকুলত থাকি সমস্ত শাস্ত্ৰচয়ৰ ওপৰত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছিল বুলিহে আমাৰ ধাৰণা হয়। কাৰণ তেওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ছত্ৰে ছত্ৰে তেওঁৰ শাস্ত্ৰবিদগ্ধ্যতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁ বেদ-বেদান্ত, বেদাংগ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, বাৰ্মায়ণ, মহাভাৰত, মীমাংসা প্ৰভৃতি যডদৰ্শন, ব্যাকৰণ, নীতিশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামশাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, জ্যোতিষ, নাট্যশাস্ত্ৰ, অলংকাৰশাস্ত্ৰ আদিৰ গভীৰ জ্ঞানেৰে অস্থিত আছিল। সংগীত-নৃত্যকলা আদিৰ উপৰিও চিত্ৰকলা, বাস্তুকলা আদিৰ জ্ঞানো অৰ্জন কৰিছিল এই মহাকবিজনাই।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কালিদাসৰ শাস্ত্ৰবৈদগ্ধ্য সম্পৰ্কে চমু টোকা লিখক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....
.....
.....

৩.৭ কালিদাসৰ ৰচনাৰাজি

মহাকবি কালিদাসৰ নামত অনেক গ্ৰন্থ প্ৰচলিত হৈ থাকিলেও পণ্ডিতসকলে নিম্নোক্ত সাতখন গ্ৰন্থহে তেওঁৰ প্ৰকৃত ৰচনা বুলি ক’ব খোজে। ৰচনাৰ ক্ৰম অনুসৰি গ্ৰন্থ কেইখন হ’ল —

- (১) ঋতুসংহাৰ
- (২) মালবিকাগ্নিমিত্ৰ
- (৩) কুমাৰসম্ভৱ
- (৪) বিক্ৰমোৰ্বশীয়
- (৫) মেঘদূত
- (৬) অভিজ্ঞানশকুন্তল
- (৭) ৰঘুবংশ

ইয়াৰ ভিতৰত ‘ঋতুসংহাৰ’ আৰু ‘মেঘদূত’ খণ্ডকাব্য। ‘কুমাৰসম্ভৱ’ আৰু ৰঘুবংশম্ মহাকাব্য। মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্, বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ আৰু অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ এই তিনিখন নাটক।

ইয়াত মহাকাব্য দুখনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ’ব। খণ্ডকাব্য দুখন গীতিকাব্যৰ সৈতে আৰু নাটকেইখন অন্য নাটকৰ সৈতে বৰ্ণনা কৰা হ’ব।

৩.৮ কুমাৰসম্ভৱ

মহাকাব্য কালিদাস বিৰচিত ‘কুমাৰসম্ভৱ’ আৰু ‘ৰঘুবংশ’ পঞ্চ মহাকাব্যৰ ভিতৰত অন্যতম। ভাৰতীয় পৰম্পৰা অনুসৰি ‘কুমাৰসম্ভৱ’ বাইশটা সৰ্গত কবিয়ে ৰচনা কৰিছিল। কিন্তু এতিয়া পোৱা গ্ৰন্থৰ পাণ্ডুলিপিত মাত্ৰ সোঁতৰটা সৰ্গহে পোৱা গৈছে। অনেক পাণ্ডুলিপি আকৌ সপ্তম বা অষ্টম সৰ্গতে সীমাবদ্ধ। মল্লিনাথৰ টীকাও অষ্টম সৰ্গতে সমাপ্ত হৈছে। সেই বাবে ‘কুমাৰসম্ভৱ’ কাব্যখন কবিয়ে কোনটো সৰ্গলৈ ৰচনা কৰিছিল তাক নিশ্চিতকৈ কোৱা টান।

সকলো দিশ ফঁহিয়াই চাই আৰ ভি কৰ্মকাৰে মত প্ৰকাশ কৰে যে ১-৮ সৰ্গ নিশ্চিতভাৱে কালিদাসৰ ৰচনা, ৯-১০ সৰ্গ দুটাও সম্ভৱতঃ একেজন কবিৰে ৰচনা বুলিব পাৰি আৰু ১১-১৭ সৰ্গকেইটা কালিদাসৰ ৰচনা বুলি কোৱাটো সম্ভৱ নহয়।

৩.৮.১ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ কাব্যৰ কথাবস্তু

কুমাৰসম্ভৱৰ ১-৮ সৰ্গৰ কথাবস্তু এনেধৰণৰ—প্ৰৱল প্ৰতাপী তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰ-উৎপীড়নত অতিষ্ঠ হৈ তাৰ প্ৰতিকাৰ বিচাৰি সৰ্গৰ দেৱতাসকলে সমবেত হৈ ব্ৰহ্মাক সাক্ষাৎ কৰে। সৰ্বগুণ ব্ৰহ্মাদেৱে তেওঁলোকক উপদেশ দিলে যে শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ মিলনৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা পুত্ৰৰ হাততহে তাৰকাসুৰৰ মৃত্যু হ’ব। সম্প্ৰতি মহাদেৱ তপস্যাত নিমগ্ন। পাৰ্বতীয়ে তেওঁৰ আলপৈচান ধৰি আছে। পাৰ্বতীৰ প্ৰতি শিৱ আকৃষ্ট হ’লেহে তেওঁলোকৰ মিলন হ’ব আৰু পুত্ৰৰ জন্ম হ’ব। ব্ৰহ্মাৰ কথা শুনি ইন্দ্ৰই মদনক মাতি আনি শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ মিলন সোনকালে কৰিবলৈ ক’লে। মদনে পত্নী ৰতি আৰু বন্ধু বসন্তক লগত লৈ শিৱৰ সমাধিস্থানত উপস্থিত হ’ল আৰু বসন্তই অকালবসন্ত সৃষ্টি কৰিলে।

কামদেৱে শিৱক পাৰ্বতীৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰিবলৈ কামবাণ নিষ্ফল কৰিবলৈ যত্নপৰ হ'ল। তেতিয়া মহাদেৱে তেওঁৰ নিৰ্বিকল্প সমাধিত ব্যাঘাত পাই ক্ৰোধাগ্নিৰে মদনক ভস্মীভূত কৰলে। পতিহীনা ৰতিৰ বিলাপে পাৰ্বতীৰ কোমল অন্তৰত কাৰুণ্যৰ আলোড়ন তুলিলে। দৈহিক সৌন্দৰ্য্যৰে শিৱক লাভ কৰিব নোৱাৰি পিতৃৰ অনুমতি লৈ পাৰ্বতীয়ে কঠোৰ তপস্যাত নিমগ্ন হ'ল। পাৰ্বতীৰ তপস্যাত সন্তুষ্ট হৈ শিৱই ব্ৰাহ্মণৰ বেশ ধৰি পাৰ্বতীৰ মানসিক শক্তিৰ পৰীক্ষা ল'বলৈ আহিল আৰু পৰীক্ষাৰ অন্তত পাৰ্বতীৰ মানসিক দৃঢ়তাৰ প্ৰমাণ পাই শিৱই পাৰ্বতীক পত্নী হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লয়। শিৱই পাৰ্বতীৰ পাণি-প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ সপ্তৰ্ষিক দূত হিচাপে হিমালয়ৰ ওচৰলৈ পঠিয়ায়। হিমালয়ে আনন্দৰ সৈতে জীয়েকক শিৱলৈ বিয়া দিবলৈ সন্মতিজ্ঞাপন কৰিলে। প্ৰেম পৰিণয়ত পৰিণত হ'ল। গন্ধমাদন আৰু কৈলাশ পৰ্বত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ প্ৰণয়কুঞ্জ আৰু সন্তোগ লীলা ক্ষেত্ৰত পৰিণত হ'ল। ফলস্বৰূপে তাৰকাসুৰ বধৰ বাবে দেৱ সেনাপতিৰ জন্মৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিলে।

উক্ত কাহিনীটোক কালিদাসে আঠটা সৰ্গত বৰ্ণনা কৰিছে। সমগ্ৰ প্ৰথম সৰ্গটোত কৰিয়ে হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা কৰিছে আৰু পাৰ্বতীৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনাৰে এই সৰ্গ সমাপ্ত কৰিছে। দ্বিতীয় সৰ্গত সৰ্বকৃত্তময় ব্ৰহ্মাৰ কথা আৰু তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰৰ প্ৰাঞ্জল বৰ্ণনা বিদ্যমান। তৃতীয় সৰ্গত মনোহৰ বসন্ত বৰ্ণনাৰ লগতে শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ বৰ্ণনাসমূহত কবিৰ কল্পনা সিদ্ধ মনৰ পৰিচয় পোৱা যায়। চতুৰ্থসৰ্গত ৰতিৰ বিলাপে সমগ্ৰ কাব্যখনক কৰুণৰসসিক্ত কৰিছে। পঞ্চমসৰ্গত পাৰ্বতীৰ তপস্যা আৰু পাৰ্বতীৰ পৰীক্ষাৰ বিৱৰণ দিয়া আছে। ষষ্ঠ সৰ্গটো সপ্তৰ্ষিক আৰু হিমালয়ত থকা ঔষধিৰ যথার্থ বৰ্ণনাৰে ভৰপূৰ। সপ্তম সৰ্গত শিৱ-পাৰ্বতীৰ জাকজমকতাপূৰ্ণ বিবাহৰ বৰ্ণনা আছে। অষ্টম সৰ্গত শিৱ-পাৰ্বতীৰ সন্তোগৰ বৰ্ণনাই প্ৰাধান্য লাভ কৰিলেও তাত থকা প্ৰভাত আৰু সন্ধ্যা বৰ্ণনাৰ চিত্ৰবোৰ নিতান্ত মৰ্মস্পৰ্শী।

পৰৱৰ্তী নটা সৰ্গৰ সাৰাংশ এনেকুৱা —

বিবাহৰ পিছত শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে সন্তোগক্ৰিয়াত বিভোৰ হৈ শ শ ঋতু অতিবাহিত কৰিলত দেৱবৃন্দই ধৈৰ্য হেৰুৱালে। অগ্নিক কপৌ চৰাইৰ ৰূপত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ লীলাধামলৈ পঠোৱা হ'ল। অগ্নিৰ আগমনত শিৱ পোনতে ক্ৰোধাভিষ্ট হ'ল। কিন্তু অগ্নিয়ে তেতিয়া ক'লে যে দেৱবৃন্দৰ অনুৰোধ ক্ৰমেহে তেওঁ তালৈ আহিছে। তেতিয়া শিৱ প্ৰসন্ন হ'ল আৰু তেওঁৰ অমোঘ তেজোবিন্দু অগ্নিত নিষ্ফল কৰিলে। অগ্নিয়ে সেই তেজ ধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ ইন্দ্ৰক জনালে। ইন্দ্ৰই সেই তেজ ধাৰণ কৰিবলৈ সক্ষম নহ'ল। তেওঁ তেতিয়া গংগাস্নান কৰিবলৈ অহা ছজনী কৃত্তিকাৰ শৰীৰত সেই তেজ ন্যস্ত কৰিলে। ফলত কৃত্তিকাসকল গৰ্ভৱতী হ'ল। তেওঁলোকে সেই গুৰুভাৰ বহন কৰিবলৈ নোৱাৰি বেতস বনত সেই তেজ ত্যাগ কৰিলে। তেনে সময়তে শিৱ আৰু পাৰ্বতী বিমানেৰে যাওঁতে তেওঁলোকৰ দৃষ্টি বনত থকা শিশুৰ ওপৰত পৰিল। নিজৰ তেজৰ পৰা সেই

শিশুৰ জন্ম হোৱা বুলি জানি শিৱে শিশুটিক তুলি ল'লে। শিশুটিয়ে জন্মদিনতে পৈণত ৰূপ লৈ সকলো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ পৰিল। তেওঁ কুমাৰ নামেৰে জনাজাত হ'ল। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰ অনুৰোধ ক্ৰমে শিৱই তেওঁক দেবসেনাপতি পাতিলে। কুমাৰে তাৰকাসুৰক বধ কৰি ইন্দ্ৰক চিন্তামুক্ত কৰিলে।

৩.৮.২ কুমাৰসম্ভৱ কাব্যৰ সাহিত্যিক সমীক্ষা

মহাকাবি কালিদাসে 'কুমাৰসম্ভৱ'ত শিৱ, পাৰ্বতী, আৰু মদনৰ বিবিধ কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাত নিজকে ব্যাপ্ত কৰিছে। শিৱৰ দ্বৈতৰূপ বৰ্ণনাত কবিয়ে নিপুণতা প্ৰদৰ্শন কৰিছে। শিৱৰ ভয়ানক ৰৌদ্ৰৰূপ আৰু কল্যাণময় ৰূপ দুয়োটা ৰূপ প্ৰকাশ পাইছে এইখন কাব্যত। যোগত প্ৰবৃত্ত শিৱই নাৰীৰ পৰা আতৰি ফুৰিবলৈ বিচাৰে। ইন্দ্ৰিয় নিগ্ৰহ কৰি তেওঁ যোগযুক্ত হৈ নিভূতে বাস কৰিছে। তেনে অৱস্থাত মদনে তেওঁক পাৰ্বতীৰ প্ৰতি প্ৰলুদ্ধ কৰিবলৈ বিচাৰোতে ক্ৰোধাৰিষ্ট হৈ ভগবানে মদনক পুৰি নিঃশেষিত কৰিলে। আনহাতে, তেওঁ (শিৱ) কল্যাণৰ প্ৰতিমূৰ্তি। পাৰ্বতীৰ ভক্তিপূৰ্ণা, শ্ৰদ্ধাময়ী, অপশচৰ্য্যাই তেওঁক সহজে জয় কৰিছে। পাৰ্বতীৰ প্ৰতি সন্তুষ্ট হৈ তেওঁৰ পতি হবলৈ মান্তি হৈছে ভগবান শিৱই। ভাৰতীয় সংস্কৃতি ভোগ প্ৰধান নহয় ই ত্যাগৰ মহিমাৰে মণ্ডিত। ভোগবৰ্জিত নৈতিক জীৱনৰ মূল্যবোধ কবিৰ প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰ আধাৰ স্বৰূপ। 'কুমাৰ সম্ভৱ' তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। কবিৰ বৰ্ণনাৰ মাজেৰে 'কুমাৰসম্ভৱ'ত বহুতো ভৌগোলিক, ঐতিহাসিক আৰু সাংস্কৃতিক তথ্যৰ সমাবেশ ঘটিছে। হিমালয় প্ৰদেশৰ যথার্থ বৰ্ণনা তাৰ এক উদাহৰণ।

'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ প্ৰধান ৰস শৃঙ্গাৰ। তাৰোপৰি ইয়াত বৰ্ণিত মদনদাহত ৰৌদ্ৰৰস, ৰতিবিলাপত কৰুণ ৰসৰ ৰহণ সানিছে কবিয়ে। ইন্দ্ৰ-মদন-সংবাদ আৰু যুদ্ধৰ বৰ্ণনাত বীৰৰস প্ৰকাশ পাইছে।

'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ ওপৰত লিখা টীকাই কুমাৰসম্ভৱৰ জনপ্ৰিয়তা বঢ়াইছে।

<p>আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন</p> <p>'কুমাৰসম্ভৱ' কাব্যৰ বিষয়বস্তু কি? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>

৩.৯ ৰঘুবংশম্

ইক্ষ্বাকু বংশীয় ৰজাসকলৰ কাহিনী সমৃদ্ধ এইখন কালিদাসৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট কাব্য। কালিদাসৰ এইখন অন্তিম ৰচনা। কাব্যখন উনৈশ (১৯) টা সৰ্গৰ সমষ্টি। ই সূৰ্যবংশীয় ৰজাসকলৰ জীৱন চৰিত। কিম্বদন্তী অনুসৰি কাব্যখন পাঁচিশ বা ছাব্বিশটা সৰ্গত বিভক্ত

আছিল। সেইবাবে ইয়াকো বৰ্তমানে অসম্পূৰ্ণ বুলি অভিমত দিয়া হয়। কাব্যখনত সূৰ্য্যবংশীয় বজা দিলীপৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অগ্নিবৰ্ণলৈকে উনত্রিশজন বজাৰ চৰিত বৰ্ণিত হৈছে। অগ্নিবৰ্ণৰ পৰৱৰ্তী বজাসকলৰ জীৱনবৃত্তৰ বৰ্ণনা ইয়াত নাই বাবে গ্ৰন্থখন অসম্পূৰ্ণ বুলি কোৱা হয়। পিছে কালিদাসে ৰঘুৰ পিতৃৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সেই বংশৰ উল্লেখযোগ্য বজাসকলৰ 'চৰিত' বাছনি কৰি বৰ্ণাইছে। ৰঘুবংশ কালিদাসৰ পৰিপক্ক প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ। ইয়াৰ উৎস মহাকাব্য 'ৰামায়ণ' আৰু কেবাখনো পুৰাণগ্ৰন্থ।

৩.৯.১ ৰঘুবংশম্ কাব্যৰ বিষয়বস্তু

প্ৰথম সৰ্গত কবিয়ে ৰজা দিলীপৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণাইছে। বহুদিন ধৰি সন্তানহীন হৈ থাকি ৰজা দিলীপে (মগধৰজাৰ কন্যা) পত্নী সুদক্ষিণাৰ সৈতে কুলগুৰু বশিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ গ'ল। বশিষ্ঠই পুত্ৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে তেওঁৰ আশ্ৰমত থকা হোমধেনু নন্দিনীক সেৱা কৰিবলৈ উপদেশ দিলে।

দ্বিতীয় সৰ্গত দিলীপৰ সুদক্ষিণাৰে সৈতে একৈশ দিন গো-সেৱাব্ৰত কৰা কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰিছে কবিয়ে। তাৰ পাছত এদিন নন্দিনীয়ে ৰজাৰ ভক্তিৰ পৰীক্ষা ল'বলৈ হিমালয়ৰ পাদদেশত থকা সুন্দৰ ঘাঁহনিযুক্ত গুহাত প্ৰবেশ কৰিলে। নন্দিনীৰ লগে লগে ফুৰা ৰজায়ো হিমালয়ৰ অপূৰ্ব শোভা চাবলৈ ধৰিলে। কিমান সময় যে তেওঁ কেনেকৈ আছিল ৰজাই ক'ব নোৱাৰে। হঠাতে নন্দিনীৰ চিঞৰ শুনি দেখিলে যে গাইজনীক এটা দুৰ্দান্ত সিংহই আক্ৰমণ কৰিছে। ৰজাক সি মানুহৰ মতেৰে মাতি নিজক শিৱৰ অনুচৰ বুলি কৈ গাইজনী ৰীতিমতে তাৰ কবলত পৰা বুলি দাবী কৰিলে। ৰজাই উপায়হীন হৈ গাইজনীৰ সলনি নিজৰ শৰীৰটো সিংহক সাঁপি দিলে। ৰজাৰ দৃঢ়ভক্তি দেখি নন্দিনী সন্তুষ্ট হ'ল। মায়া সিংহ অদৃশ্য হ'ল। নন্দিনীয়ে পুত্ৰলাভ কৰিবলৈ ৰজাক বৰদান কৰিলে। ৰজাই আনন্দমনে নন্দিনীক লৈ ঋষিৰ আশ্ৰমলৈ উভতিল। তেওঁ ঋষিক ঘটি যোৱা ঘটনাটো বিৱৰি কলে। গুৰুৰ আঞ্জা লাভ কৰি ৰজাই নন্দিনীক দুগ্ধপান কৰালে। পিছদিনাখন গুৰুৰ আঞ্জা শিৰোধায় কৰি ৰজা আৰু ৰাণীয়ে ৰাজধানীলৈ উভতিল।

তৃতীয় সৰ্গত নন্দিনীৰ বৰত দিলীপৰ ওঁৰসত আৰু সুদক্ষিণাৰ গৰ্ভত ৰঘুৰ জন্ম হয়। ৰঘুৰ সংস্কাৰ, শিক্ষা আৰু অভিষেকৰ বৰ্ণনাৰ লগতে দিলীপৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ সময়ত ৰঘুৰ দিগ্বিজয়ৰ অসামান্য কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। যজ্ঞ শেষ হোৱাৰ পাছত ৰজা ৰঘুক ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰি ৰজা দিলীপে পত্নীৰে সৈতে তপোবনত প্ৰৱেশ কৰে। পঞ্চম সৰ্গত ৰঘুৰ অসাধাৰণ দানশীলতাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ষষ্ঠ আৰু সপ্তম সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ আৰু আজ ইন্দুমতীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। প্ৰাচীন কালৰ স্বয়ম্বৰ সভাৰ হুবহু বৰ্ণনা ষষ্ঠ সৰ্গত দাঙি ধৰোঁতে বিভিন্ন ৰজাৰ নাতিদীৰ্ঘ পৰিচয় সমূহ সুন্দৰকৈ দিয়া হৈছে। অজ-ইন্দুমতীৰ বিয়াৰ পাছত হতাশাগ্ৰস্ত ৰজাসকলৰ সৈতে অজৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। অষ্টম সৰ্গত ৰঘুৱে অজৰ হাতত ৰাজ্য শাসনৰ ভাৰঅৰ্পণ কৰা, ইন্দুমতীৰ আকস্মিক

মৃত্যুত অজৰ বিলাপ আৰু বশিষ্ঠৰ দ্বাৰা সান্থনা দানৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। 'ৰঘুবংশ'ৰ অজৰ বিলাপ 'কুমাৰসম্ভৱ'ৰ ৰতিৰ বিলাপেৰে তুলনীয়।

কাব্যৰ নৱম সৰ্গত দশৰথৰ ৰাজ্যশাসন বৰ্ণিত হৈছে। দশৰথে মৃগয়া কৰিবলৈ গৈ দৈৱবশতঃ শ্ৰৱণকুমাৰক বধ কৰাৰ মৰ্মস্পৰ্শী বৰ্ণনা ইয়াত পোৱা যায়। নৱমৰ পৰা পঞ্চদশ সৰ্গলৈকে ৰামকথা বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে এইখন গ্ৰন্থত। ইয়াত ৰামায়ণোক্ত ৰামকথা বৰ্ণিত হৈছে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত কালিদাসে ৰাম-সীতাৰ আকাশ পথেৰে অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাহৰণ কৰাৰ মনোৰম ছবি চিত্ৰিত কৰিছে। ১৪ শ আৰু ১৫ শ সৰ্গত বৰ্ণিত ঘটনাৰাজি ৰামায়ণৰ উদ্ভৱাকাণ্ডৰ ঘটনাৰ অনুযায়ী। ১৬ শ সৰ্গত কুশৰ ৰাজ্য শাসনৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ১৭ শ সৰ্গত কুশৰ পুত্ৰ অতিথিৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হৈছে। ১৮ শ সৰ্গত ২১ জন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ থুল-মূল বিৱৰণ দিয়া হৈছে। তেওঁলোকৰ অস্তিত্ব আৰু উল্লেখযোগ্য ৰজাজন হৈছে সুদৰ্শন। কবিয়ে তেওঁৰ শাসন ব্যৱস্থাৰ বিশদ বৰ্ণনা দিছে 'ৰঘুবংশ' কাব্যত। ১৯ শ সৰ্গত কবিয়ে সুদৰ্শন পুত্ৰ অগ্নিবৰ্ণৰ বিলাসিতাপূৰ্ণ জীৱন আৰু কামুক চৰিত্ৰৰ বৰ্ণনা দিছে।

৩.৯.২ ৰঘুবংশম্ কাব্যৰ উৎস

মহাকাব্য কালিদাসে একাধিক উৎসৰ পৰা 'ৰঘুবংশ'ৰ কথাবস্তু গ্ৰহণ কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে কবি কালিদাসে বাৰ্মীক প্ৰভৃতি পূৰ্বসূৰীসকলৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰিছে। নৱম সৰ্গৰ পৰা পঞ্চদশ সৰ্গলৈ বৰ্ণিত কাহিনী ৰামকথাৰ আধাৰত কৰা হৈছে বুলি নিঃসন্দেহে কব পাৰি। পুৰাণ সমূহতো সূৰ্য্যবংশীয়সকলৰ বংশাৱলী কীৰ্তিত হৈছে। বায়ুপুৰাণ, বিষ্ণুপুৰাণ আদিৰ পৰাও কালিদাসে কাহিনীভাগৰ কিছু অংশ গ্ৰহণ কৰিছে।

৩.৯.৩ ৰঘুবংশম্ কাব্যৰ সাহিত্যিক সমীক্ষা

ৰঘুবংশত মহাকাব্য কালিদাসে ভৌগোলিক আৰু ঐতিহাসিক বিষয়ৰ অনেক তথ্য দাঙি ধৰিছে। ৰঘুৰ দিগ্বিজয়ৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত তেওঁ জয় কৰা দেশ, ৰাজ্য, নগৰ আদিৰ ভৌগোলিক বিৱৰণ পোৱা যায় এইখন কাব্যত। দিলীপ আৰু ৰামে অনুষ্ঠিত কৰা অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বিৱৰণ, ৰঘুৰ দিগ্বিজয় আৰু বিশ্বজিত যজ্ঞানুষ্ঠানৰ বৰ্ণনা, ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ, কুশৰ জলক্ৰীড়া আৰু অতিথিৰ অভিষেকৰ বিৱৰণসমূহ প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ নানা দিশ সামৰিছে।

কালিদাসে 'ৰঘুবংশ'ত এক আদৰ্শ দেখুৱাইছে যে মনুৱে দেখুৱাই দিয়া পথেৰেই ৰঘুৱে ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। ৰজাই প্ৰজাক পুত্ৰৰে ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু প্ৰজায়ে ৰজাক পিতৃজ্ঞান কৰিছিল। শাসননীতিৰ বৰ্ণনাত কালিদাসৰ প্ৰৌঢ় ৰাজনীতিজ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

ৰঘুৰ শৌৰ্য্য, বীৰ্য, দানশীলতা, অজৰ বীৰ কৰ্ম, পত্নীপ্ৰেম, ৰামৰ পিতৃপৰায়ণতা, সত্যপৰায়ণতা আদিৰ প্ৰশংসাৰে কবিয়ে মহত্বপূৰ্ণ চৰিত্ৰৰ ভাবমূৰ্তি পাঠকৰ আগত দাঙি

ধৰিছে এইখন কাব্যত। তেনেদৰে এইকাব্যত কবি কালিদাসে সুদক্ষিণা, ইন্দুমতী, সীতা, প্ৰভৃতি মহীয়সী নাৰীৰ চৰিত্ৰত সুন্দৰ ৰূপত চিত্ৰিত কৰিছে।

৩.১০ উপমা কালিদাসস্য

মহাকবি কালিদাসে তেওঁৰ ৰচনাত শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ এই দুয়োবিধ অলংকাৰৰ নিপুন প্ৰয়োগ কৰিছে। কালিদাসৰ উপমাৰ ওপৰত প্ৰস্তুত গ্ৰন্থ ‘Similes of Kalidasa’ৰ উপমা অলঙ্কাৰৰ সমীক্ষা দিবলৈ গৈ গ্ৰন্থকাৰে কৈছে যে কালিদাসৰ ৰচিত গ্ৰন্থ সমূহত ১২৫০ টা উপমা অলঙ্কাৰ পোৱা যায়। তাৰে ৫৫০ টা অকল ‘ৰঘুবংশ’তে পোৱা যায়। কিন্তু কবিয়ে আন অলঙ্কাৰৰো প্ৰয়োগ নকৰাকৈ থকা নাই। উৎপ্ৰেক্ষা, সমাসোক্তি, ৰূপক, শ্লেষ, অপহুতি, অতিশয়োক্তি, নিৰ্দেশনা ইত্যাদি অলঙ্কাৰ সমূহেও শোভা বৰ্দ্ধন কৰিছে কালিদাসৰ কাব্যত। তথাপি কোৱা হয় যে কালিদাসে উপমা অলঙ্কাৰৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ আৰু ‘ৰঘুবংশম্’ উপমাৰে সমৃদ্ধ এখন মহাকাব্য।

কালিদাসৰ উপমাবৈশিষ্ট্যক সন্মুখত ৰাখি বাণভট্টই এনেদৰে প্ৰশংসা কৰিছে—
নিৰ্গতাসু ন বা কস্য কালিদাসস্য সূক্তিষু।

প্ৰীতিৰ্মধুৰসান্দ্রাসু মঞ্জৰীশ্বিৰ জায়তে।।

অৰ্থাৎ কোন এনেকুৱা ব্যক্তি নাই, যি জনে প্ৰীতি উপভোগী মহাকবিকালিদাসৰ কবিতা শুনি সুন্দৰ তথা ঘন কুঁহিপাতবোৰক দেখাৰ নিচিনা আনন্দবিভোৰ হৈ নুঠে।

‘কুমাৰসম্ভৱ’ত একান্তমনে তপস্যাৰত ৰত শিৱৰ স্বৰূপ চিত্ৰণ অঙ্কিত কৰি কালিদাসে লিখিছে যে ‘ভগৱান শিৱই সমস্ত অন্তশ্চাৰী পৰনক ৰোধ কৰি এনেকৈ নিশ্চয় হৈ বহি আছে, যেন বৰষুণ নিদিয়া মেঘ, বিনা টোৰ নিশ্চল পুখুৰী বা পৰনৰহিত ঠাইত জ্বলি থকা নিশ্চয় চাকিৰ দৰে হৈ পৰিছে।’

‘ৰঘুবংশ’ত পোৱা যায় যে স্বয়ম্বৰলৈ অহা ৰজা-মহাৰজা সকলক এৰি ইন্দুমতী যেতিয়া আগবাঢ়ি গৈছিল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ মুখবোৰ দীপশিখাৰ পোহৰত উজ্জ্বল হৈ পৰিছিল আৰু পাৰ হৈ যোৱাৰ পিছত আন্ধাৰত মোলান পৰা ৰাজ অট্টালিকাৰ দৰে লাগিছিল (ৰঘু ৬/৬৭)

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ৰঘুবংশ আৰু কুমাৰসম্ভৱৰ কথাবস্তৰ তুলনা কৰক। (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....
.....
.....
.....

৩.১১ কালিদাসৰ সমসাময়িক অন্যান্য কবিসকল

৩.১১.১ প্ৰবৰসেন

কালিদাস যুগৰ কবিসকল ভিতৰত প্ৰবৰসেন অন্যতম। তেওঁ ‘সেতুবন্ধ’ নামৰ মহাৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰাকৃতত মহাকাব্যখন ৰচনা কৰে। অৱশ্যে তেওঁ যে ৰজা আছিল সেই কথা কস্বোজৰ ৰজা যশোবৰ্মনৰ শাসনৰ পৰা জানিব পাৰি।

ভাৰতীয় ঐতিহাসিক পৰম্পৰাত একাধিক প্ৰবৰসেনৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে দুজন কাশ্মীৰৰ, তেওঁলোকৰ বিষয়ে কল্হনে ‘ৰাজতৰঙ্গিনী’ত লিখি গৈছে। তেওঁলোক ‘সেতুবন্ধ’ৰ ৰচক নহয়। আন দুজন প্ৰবৰসেনক বাকাটক বংশৰ দুটা শাখাৰ বংশধৰূপে পোৱা যায়। পণ্ডিত কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈৰ মতেৰে বাকাটক বংশৰ জ্যেষ্ঠ শাখাত জন্মগ্ৰহণ কৰা দ্বিতীয় প্ৰবৰসেনেহে ‘সেতুবন্ধ’ৰ ৰচক। তেওঁৰ আৰিভাৰ কাল পঞ্চম শতিকাৰ দ্বিতীয় চতুৰ্থাংশ, (৪২০-৪৫০ খৃষ্টাব্দ)। তাম্ৰলিপিৰ পৰা জনা যায় যে— তেওঁ গুপ্তবংশীয় সস্ৰাট দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ জীয়েক প্ৰভাৱতী গুপ্তাৰ পুত্ৰ আছিল।

বহুত দিন ধৰি পণ্ডিতসকলৰ এচামে ‘সেতুবন্ধ’ কাব্য কালিদাসৰ ৰচনা বুলিহে বিশ্বাস কৰিছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তী কালৰ গৱেষণাই ‘সেতুবন্ধ’ যে ৰজা প্ৰবৰসেনৰ নিজস্ব ৰচনা সেই কথা প্ৰতিপন্ন কৰিছে।

সেতুবন্ধ মহাকাব্য :

সেতুবন্ধ মহাকাব্য পোন্ধৰটা সৰ্গত বিভক্ত। কাব্যখনৰ বিশেষত্ব এয়ে যে ই সচৰাচৰ দেখা লৌকিক ছন্দত ৰচিত নহয়। ইয়াত থকা ১২৯০ টা শ্লোকৰ ১২৪৬ টাই আৰ্যগীতিছন্দত ৰচিত। বাকী কেইটা গলিতক ছন্দত ৰচিত।

কথাবস্তু :

হনুমান সগৰ লঙ্ঘন কৰি লঙ্কালৈ গৈ সীতাৰ বাতৰি লৈ অহাৰে পৰা ৰাৱণ বধলৈকে ৰামকথাভাগ ‘সেতুবন্ধ’ মহাকাব্যত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াত সগৰৰ ওপৰত সেতুবান্ধি সুগ্ৰীৱৰ সহ সসৈন্যে দক্ষিণ সমুদ্ৰৰ পাৰলৈ ৰামৰ লঙ্কা যাত্ৰা বৰ্ণনা আছে। তৃতীয় সৰ্গত সুগ্ৰীৱে সহচৰ সকলক উৎসাহ দিবলৈ ভাষণ দিয়ে, কিন্তু বানৰ সৈন্য সকল অচল অটল হৈ থকাত সুগ্ৰীবে অকলে লঙ্কালৈ যাব বুলি ভাবুকি দিয়ে। চতুৰ্থ সৰ্গত বানৰসকলে তেওঁৰ কথাত সন্মত হয়। ৰামে সুগ্ৰীৱৰ ওপৰত আস্থা স্থাপন কৰে। তেওঁলোকে আলোচনা কৰি থাকোঁতে লঙ্কাৰ পৰা বিভীষণ আহি ৰামৰ ওচৰত শৰণ লয়। পঞ্চম সৰ্গত ৰামে সমুদ্ৰৰ সহযোগ পাবলৈ উপবাস খাটে। সগৰৰ সঁহাৰি নাপাই বাণ নিষ্ক্ষেপ কৰে। ষষ্ঠ সৰ্গত সমুদ্ৰই ৰামক দেখা কৰে আৰু সেতু ৰচনা কৰিবলৈ সমুদ্ৰই ৰামক পৰামৰ্শ দিয়ে। সপ্তম আৰু অষ্টম সৰ্গত সেতুবন্ধৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। অষ্টম সৰ্গত বানৰসকলে সেতুৰে গৈ লঙ্কাত উপস্থিত হয়। নৱম সৰ্গত তেওঁলোকে সুবেল পৰ্বত পোৱা কথা আৰু সেই পৰ্বতৰ প্ৰাকৃতিক শোভা বৰ্ণিত হৈছে। দশম সৰ্গত লঙ্কাত দেখা

পোৱা সন্ধ্যাৰ বৰ্ণনা আছে। একাদশ সৰ্গত ৰাৱণে সীতাৰ মন জয় কৰিবলৈ কৰা বিফল যত্নৰ বৰ্ণনা আছে। এইক্ষেত্ৰত সীতাক প্ৰৰঞ্চনা কৰিবলৈ ৰামৰ কটা মুণ্ড (মায়া মুণ্ড) আনিবলৈ আদেশ দিয়া হয়। ত্ৰিজটাই সীতাক আশ্বাস দিয়ে। পাছৰ তিনিটা সৰ্গত ৰাম ৰাৱণৰ যুদ্ধৰ বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। ১৫ শ সৰ্গত কুম্ভকৰ্ণ আৰু মেঘনাদৰ মৃত্যু বৰ্ণিত হৈছে। তাৰ পাছত পুনঃ ৰাম ৰাৱণৰ যুদ্ধ হয় আৰু যুদ্ধত ৰাৱণ নিহত হয়। বিভীষণে জ্যেষ্ঠ ভাতৃ দুজন আৰু মেঘনাদৰ মৃত্যুত বিলাপ কৰে। সীতাকলৈ ৰামে অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাহ্বান কৰে।

‘সেতুবন্ধ’ কাব্যত সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, সন্ধ্যা, নিশা, সাগৰ, পৰ্বত আদিৰ বিতোপন বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে কবিয়ে। বান্দৰ আৰু ৰাক্ষস সৈন্যৰ সমাৰেশ আৰু দুই পক্ষৰ মাজত সংঘটিত যুদ্ধৰ অপূৰ্ব বৰ্ণনা ইয়াত আছে। এইবোৰে কাব্যখনত কবিৰ কাব্যপ্ৰতিভা, সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণ আৰু গভীৰ অনুভূতিৰ পৰিচয় দিছে। বিবিধ অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ আৰু কবিৰ প্ৰিয়ছন্দসমূহৰ প্ৰয়োগে কবিৰ সুৰুচিবোধ তুলি ধৰিছে সম্পূৰ্ণ সেতুবন্ধত।

৩.১১.২ কুমাৰদাস

কুমাৰদাস সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যতম প্ৰতিভাশীল কবি। তেওঁৰ কাব্য প্ৰকাশত বিলম্ব হোৱা বাবে তেওঁ বহুতো বিদ্বানৰ বাবে অজ্ঞাত। কবিজনাৰ জীৱনবৃত্ত আৰু কাল সম্বন্ধে বিশেষ কথা জনা নাযায়। তেওঁৰ ৰচিত ‘জানকীহৰণ’ কাব্যৰ অন্তিম শ্লোকৰ পৰা বুজা যায় যে তেওঁৰ পিতৃৰ নাম কুমাৰমণি। কুমাৰমণি যুদ্ধত নিহত হোৱা দিনতেই কুমাৰদাসৰ জন্ম হয়। তাৰ পাছত মোময়েকহঁতৰ যত্নত কুমাৰদাস ডাঙৰ দীঘল হয়। এক প্ৰবাদ অনুসৰি কুমাৰদাস সিংহলৰ ৰজা আছিল আৰু মহাকবি কালিদাসৰ বন্ধু আছিল। এক সমস্যাপূৰ্তিৰ বাবে টকাৰ লোভত পৰিলক্ষহীৰা নামে বৈশ্যা এজনীয়ে কালিদাসক হত্যা কৰাত শোক বিহ্বল কুমাৰদাসেও মহাকবিৰ চিতাগ্নিত আত্মজাহ দিছিল বুলি কোৱা হয়।

কুমাৰদাসৰ কাল :

(১) ৰঘুবংশৰ অনুবাদক নন্দৰ্গিকাৰৰ মতে কুমাৰদাস অষ্টম শতিকাৰ শেষছোৱা আৰু নৱম শতিকাৰ আগছোৱাত আৱিৰ্ভূত হৈছিল। বলদেৱ উপাধ্যায়ৰ মতে তেওঁৰ জন্মকাল খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দী।

(২) ড° কীথৰ মতে (Classical Sanskrit Literature-p-42-43) কবি মাঘে নিশ্চয়কৈ ভট্টিকাব্য আৰু জানকীহৰণৰ কথা জানিছিল। গতিকে কুমাৰদাস মাঘৰ পূৰ্বৱৰ্তী হ'ব।

(৩) নৱম শতাব্দীত ৰাজশেখৰে মন্তব্য দি কৈছিল—

জানকীহৰণং কৰ্ত্তাং ৰঘুবংশ : স্থিতেঃ সতি।

কবিঃ কুমাৰদাসশ্চ ৰাৱণশ্চ যদি ক্ষমৌ।।

গতিকে কুমাৰদাসৰ কাল ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পিছলৈ যাব নালাগে।

জানকীহৰণ :

‘জানকীহৰণ’কে কুমাৰদাসৰ একমাত্ৰ ৰচনা বুলি জনা যায়। কীৰ্ত্তৰ মতে মূল গ্ৰন্থত ২৫ টা সৰ্গ আছিল। তাৰে ১৪ টা সৰ্গ পোৱা যায়। বাকী সৰ্গকেইটাৰ সিংহলীৰ পৰা আক্ষৰিক অনুবাদ কৰি পাঠোদ্ধাৰ কৰা হৈছে। বলদেৱ উপাধ্যায়ে গ্ৰন্থখন ২০ টা সৰ্গৰ বুলিহে কৈছে। ইয়াৰ মূল কথাবস্তু ‘ৰামায়ণ’। কাব্যখনৰ প্ৰথম সৰ্গত অযোধ্যা, ৰজা দশৰথ আৰু তেওঁৰ ৰাজ্যৰ বৰ্ণনা আছে। দ্বিতীয়সৰ্গত বৃহস্পতিয়ে ব্ৰহ্মাৰ পৰা সহায় বিচাৰোতে ৰাৱণৰ চৰিত্ৰৰ বৰ্ণনা কৰে। তৃতীয় সৰ্গত ৰজা দশৰথৰ জলকেলি আৰু সান্ধ্যবৰ্ণনা পোৱা যায়। চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম সৰ্গ দুটাত দশৰথৰ চাৰিপুত্ৰৰ জন্মৰ কথা আৰু ষষ্ঠ সৰ্গত তাড়কা আৰু সুবাহু আদি বধৰ বিৱৰণ আছে। সপ্তম সৰ্গত ৰাম-সীতাৰ বিবাহ, অষ্টম সৰ্গত বিবাহোত্তৰ উৎসৱ, দশম সৰ্গত ৰামাদিৰ অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাহৰ্ত্তনৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই দশম সৰ্গ ঘটনাবল্ল। ইয়াত ৰামৰ যুবাভিষেকৰ পৰা জানকীহৰণ হোৱালৈকে অনেক ঘটনা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। এঘাৰ সৰ্গত ৰাম আৰু হনুমানৰ মিত্ৰতা আৰু বালিবধ বৰ্ণিত হৈছে। শৰৎ ঋতুৰ বৰ্ণনাও ইয়াত আছে। দ্বাদশ সৰ্গত সুগ্ৰীৱৰ অনুচৰসকলৰ পৰা সীতা অন্বেষণৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত বান্দৰসেনাৰ এক গোট হোৱাৰ চিত্ৰ আছে। চতুৰ্দশ সৰ্গত সমুদ্ৰৰ ওপৰেৰে লংকালৈ বানৰ সেনাই সেতু ৰচনা কৰা আৰু সৈন্যৰ সমুদ্ৰ অতিক্ৰমৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে। পঞ্চদশ সৰ্গত ৰামৰ দূতৰূপে অংগদৰ ৰাৱণৰ সভাত উপস্থিত হোৱাৰ বিৱৰণ আৰু ষোড়শ সৰ্গত ৰামস লীলাবোৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সপ্তদশ সৰ্গৰ পৰা বিছ সৰ্গলৈ বান্দৰ আৰু ৰামস সৈন্যৰ সমৰৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। শেষত ৰামৰ হাতত ৰাৱণৰ পতন হয়। ৰামৰ বিজয় লাভতে কাব্যৰ সুসমাপ্তি ঘটে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কালিদাসৰ সমকালীন কবিসকলৰ ভিতৰত কোনজনক শ্ৰেষ্ঠ বুলিব পাৰি। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

.....

.....

৩.১২ সাৰাংশ (Summing Up)

মহাকাব্যৰ প্ৰণেতাৰূপে কালিদাসৰ স্থান উচ্চতম স্থানত নিৰ্ধাৰিত হৈছে। ৰামায়ণৰ আৰ্হিৰে কালিদাসৰ সমসাময়িক প্ৰবৰসেনা, কুমাৰদাস আদি কবিয়ে মহাকাব্যৰ সত্তাৰ চহকী কৰে।

৩.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। মহাকাব্যকাৰ কালিদাসৰ ৰচনাৰ মূল্যায়ন আগবঢ়াওক।
- ২। কালিদাসৰ যুগত ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

৩.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

থানেশ্বৰ শৰ্মা	ঃ	সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত
গৌৰী নাথ শাস্ত্ৰী	ঃ	সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস
A.B. Keith	:	History of Sanskrit Literature
M. Winternitz	:	History of Indian Literature
C.K. Raja	:	Survey of Sanskrit Literature
J.C. Mallik	:	Indian Epic Poetry

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ
কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকাব্য

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ ভাৰবি
 - ৪.৩.১ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ কাব্য
 - ৪.৩.২ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ কাব্যৰ শৈলী
- ৪.৪ ভট্টি
 - ৪.৪.১ ৰাৰণবধকাব্য
 - ৪.৪.২ ভট্টিৰ কাব্যপ্ৰতিভা
- ৪.৫ মাঘ
 - ৪.৫.১ শিশুপালবধকাব্য
 - ৪.৫.২ মাঘৰ কাব্যপ্ৰতিভা
- ৪.৬ শ্ৰীহৰ্ষ
 - ৪.৬.১ নৈষধচৰিতকাব্য
 - ৪.৬.২ শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্যপ্ৰতিভা
- ৪.৭ ক্ষেমেন্দ
- ৪.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাতে আৰম্ভ হোৱা সংস্কৃত মহাকাব্য ৰচনাৰ ধাৰাটি খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাত কালিদাস আদিৰ দৰে মহাকাৰিৰ ৰচনাৰে সমৃদ্ধ হৈ পৰিছিল আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী সাতোটা শতিকাত এই ধাৰাটি পূৰ্ণ প্ৰবাহেৰে স্ৰোতৱতী হৈ আছিল। এই কালছোৱাত বহু সংখ্যক কবিৰ আবিৰ্ভাৱ ঘটিছিল যদিও সেইসকলৰ ভিতৰত ভাৰবি, মাঘ, শ্ৰীহৰ্ষ আৰু ভট্টি অন্যতম। সংস্কৃত সাহিত্যত পঞ্চমমহাকাব্য নামে সুখ্যাত পাঁচখন মহাকাব্যৰ তিনিখন যেনে—ভাৰবিৰ ‘কিৰাতাৰ্জুনীয়’, মাঘৰ ‘শিশুপাল-বধ’ আৰু শ্ৰীহৰ্ষৰ ‘নৈষধচৰিত’ এই কালছোৱাতে ৰচিত হৈছিল। পঞ্চমমহাকাব্যৰ আনদুখন হৈছে—কালিদাসৰ ‘কুমাৰসম্ভৱ’ আৰু ‘ৰঘুবংশম’।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগত কালিদাসোত্তৰ যুগৰ প্ৰধান সংস্কৃত কবিসকলৰ পৰিচয় আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ সমীক্ষাত্মক আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। এই পাঠ্যটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি —

- ভাৰৱিৰ জীৱনবৃত্ত আৰু সাহিত্য সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।
- ভটি আৰু তেওঁৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- কবি মাঘ আৰু তেওঁৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিব পাৰিব।
- শ্ৰীহৰ্ষ আৰু ক্ষেমেন্দ্রৰ সাহিত্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

৪.৩ ভাৰৱি

সংস্কৃত সাহিত্যত বেছি ভাগ কবি-সাহিত্যিকৰ জীৱন আৰু কাল সম্বন্ধে প্ৰকৃত তথ্য পোৱা নাযায়। সেই বাবে পণ্ডিতসকলে কবিসকলৰ বিষয়ে কিস্বদন্তী, জনশ্ৰুতি, অনুমানাদিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি তথ্য পৰিবেশন কৰিবলগীয়া হয়। ভাৰৱিৰ সম্বন্ধত কিছু কিস্বদন্তী শুনা যায়। এক কিস্বদন্তীৰ মতে তেওঁ ৰজা ভোজৰ সমকালীন আছিল। তেওঁ হেনো শত্ৰুৰেৰুৰ ঘৰত থাকি গৰু চৰাইছিল। একেটা কিংবদন্তীয়ে তেওঁক ধাৰাৰ অধিবাসী বুলি পৰিচয় দিয়ে। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীধৰ আৰু মাতৃৰ নাম সুশীলা। তেওঁ ভৃগুকচ্ছ বা ভৰৌচৰ অধিবাসী চন্দ্ৰকীৰ্তিৰ গুণৱতী কন্যা ৰসিকা বা ৰসিকৱতীক বিয়া কৰাইছিল।

ভাৰৱিৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে অনেক মতভেদ আছে। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে, তেওঁৰ জন্মস্থান উত্তৰ প্ৰদেশ, কিছুমানৰ মতে মধ্যপ্ৰদেশ আৰু সৰহভাগ পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্ম দক্ষিণ ভাৰতত।

ভাৰৱিৰ জীৱন চৰিত সম্বন্ধে এক নতুন তথ্য পোৱা গৈছে। 'অনন্তশয়ন' গ্ৰন্থমালাত (সংখ্যা ১৭২, মাদ্ৰাজত ১৯৫৪ খৃষ্টাব্দত) প্ৰকাশিত দণ্ডীৰ 'অৱন্তিসুন্দৰীকথা' প্ৰকাশ হোৱাত ভাৰৱিৰ জীৱন বৃত্তান্তৰ এক নতুন তথ্যৰ অনুসন্ধান পোৱা যায়। প্ৰাপ্ত তথ্য অনুসৰি ভাৰৱি দণ্ডীৰ পিতামহ দামোদৰৰ মিত্ৰ আছিল। কিন্তু 'অৱন্তিসুন্দৰীকথা'ত দণ্ডীৰ যি আত্মবৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰিছে সেই মতে দণ্ডী ভাৰৱিৰ প্ৰপৌত্ৰ বুলি ঠিৰাং কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থমতে ভাৰৱিৰ পূৰ্বপুৰুষসকল গুজৰাটৰ অনন্তপুৰ নামৰ ঠাইৰ নিবাসী। তাৰ পৰা তেওঁলোক নাসিকলৈ যায় আৰু তাৰ পিছত দক্ষিণৰ অচলপুৰলৈ আহে। এই বংশত কৌশিক গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ নাৰায়ণ স্বামীৰ জন্ম হয়। এওঁৰেই আছিল ভাৰৱিৰ পিতৃ। ভাৰৱিৰ প্ৰকৃত নাম আছিল দামোদৰ।

ভাৰৱি আছিল শৈৱ। ৰাজশেখৰে উজ্জয়িনীৰ কোনো এখন ব্ৰহ্মসভাত কালিদাস, মেৰ্ঠ আদিৰ দৰে ভাৰৱিৰও কাব্য পৰীক্ষা কৰাৰ উল্লেখ আছে।

ভাৰৱি দক্ষিণ ভাৰতৰ চালুক্যবংশীয় ৰজা বিষুবৰ্দ্ধনৰ ৰাজকবি। চালুক্যবংশীয় ৰজা পুলকেশী দ্বিতীয়ৰ সময়ৰ এক শিলালিপি 'অইহোড়' নামৰ গাঁৱৰ জৈন মন্দিৰত পোৱা গৈছে। ইয়াত কালিদাসৰ লগতে ভাৰৱিৰ নামৰ উল্লেখ আছে। প্ৰশস্তিৰ ৰচয়িতা

ববিকীৰ্তিয়ে নিজকে কালিদাস আৰু ভাৰৱিৰ সমতুল্য বুলি কৈছে। এই লিপিৰ সময় ৫৫৬ শকাব্দ অৰ্থাৎ ৬৩৪ খৃঃ। তেওঁৰ আশ্রয়দাতা বিষ্ণুবৰ্দ্ধন মহাৰাজ দ্বিতীয় পুলকেশীৰ অনুজ আৰু প্ৰায় ৬১৫ খৃঃত মহাৰাষ্ট্ৰত ভ্ৰাতৃৰ আঞ্জামতে ৰাজ্য চলায়। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰা যায় যে ভাৰৱিৰ আবিৰ্ভাৱ কাল প্ৰায় ৬০০ খৃষ্টাব্দ।

৪.৩.১ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ কাব্য

‘কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্’ হৈছে ভাৰৱিৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ অনবদ্য স্বাক্ষৰ। কাব্যখন ১৮ টা সৰ্গৰ সমষ্টি। ইয়াৰ বিষয়বস্তু মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ ওপৰত আধাৰিত। ইন্দ্ৰ আৰু শিৱক সন্তুষ্ট কৰি অৰ্জুনে কেনেকৈ পাশুপত অস্ত্ৰ লাভ কৰিছিল সেই কাহিনীক উপজীৱ্য কৰি কাব্যখন ৰচিত হৈছে। পাশাখেলত পৰাস্ত হৈ পাণ্ডৱসকলে দ্বৈতবনত থাকিবলৈ লোৱাৰ পৰা মহাকাব্যৰ কথা আৰম্ভ হৈছে।

মহাকাব্যৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় সৰ্গত পাশাখেলত পৰাজিত হোৱা পাণ্ডৱসকলক দ্বৈতবনত থকা দেখুৱাইছে কবিয়ে। যুধিষ্ঠিৰ বনচৰ নামৰ গুপ্তচৰৰ মুখত এইকথা জানিব পাৰিছে যে পাণ্ডৱসকলৰ পৰা ৰাজ্যলাভ কৰা দুৰ্যোধনে নিজ নীতি অনুসৰি সম্পূৰ্ণ ৰাজ্যখনকেই সদায় নিজ অধীনত ৰাখিব বিচাৰিছে। ভীম আৰু দ্ৰৌপদীয়ে যুধিষ্ঠিৰক ভীৰু বুলি ভৰ্ৎসনা কৰি তেওঁক যুদ্ধৰ বাবে উত্তেজিত কৰিছে। কিন্তু যুধিষ্ঠিৰে তেওঁলোকৰ কথাত বিচলিত নহৈ উপযুক্ত সময়লৈ প্ৰতীক্ষা কৰিবলৈ আৰু প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈ থাকিবলৈ ক’লে। এই সময়তে ব্যাসে দেখা দিয়ে। তৃতীয় সৰ্গত মহৰ্ষি ব্যাসৰ পৰামৰ্শ মতে অৰ্জুনে পাশুপত অস্ত্ৰ লাভৰ বাবে ইন্দ্ৰকীল পৰ্বতলৈ যায়। চতুৰ্থৰ পৰা দ্বাদশ সৰ্গলৈ অৰ্জুনৰ ঘোৰ তপস্যা, ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা তেওঁৰ ব্ৰতভংগ কৰিবলৈ বিভিন্ন উপায় গ্ৰহণ, ইন্দ্ৰ সন্তুষ্ট হৈ উপদেশ দান, শেষত মায়াবী অসুৰৰ পৰা অৰ্জুনক ৰক্ষাৰ নিমিত্তে ভগৱান শংকৰৰ কিৰাতৰূপ ধাৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা বিশদভাৱে দিয়া হৈছে। শেষৰ তিনিটা সৰ্গত বৰ্ণিত হৈছে যে অৰ্জুনৰ বীৰত্ব আৰু কঠিন তপস্যাত প্ৰসন্ন হৈ ভগৱান শংকৰে অৰ্জুনক দেখা দিয়ে আৰু তৃতীয় পাণ্ডৱক পাশুপত অস্ত্ৰ প্ৰদান কৰে। অৰ্জুনে শংকৰৰ পৰা পাশুপাত অস্ত্ৰ লৈ উভতি আহি যুধিষ্ঠিৰক প্ৰণাম কৰাৰ লগে লগে মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটে।

৪.৩.২ কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ কাব্যৰ শৈলী

এই মহাকাব্যৰ কাহিনীভাগ নিতান্তই চমু। চাৰি-পাঁচটামান সৰ্গতে ইয়াৰ কাহিনীভাগ সামৰিব পৰা গ’লহেঁতেন। কিন্তু কলাপ্ৰিয় কবিজনে মহাকাব্যৰ লক্ষণে সামৰা প্ৰায়বোৰ বিষয়ৰে ন্যূনাধিক বৰ্ণনা কৰিছে। কবিয়ে চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম সৰ্গ দুটাত শৰৎ কালৰ অভিনৱ চিত্ৰ অংকণ কৰিছে। লগতে ভাৰৱিয়ে হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্যৰ চিত্ৰাৱলীও অংকণ কৰিছে। সপ্তম আৰু দশম সৰ্গত অম্বৰাসকলৰ লীলা বৰ্ণিত হৈছে। কাব্যখনত ছয় ঋতু, সূৰ্য্যোদয়, সূৰ্যাস্ত, নৈ-পৰ্বত, জলকেলি, শৃংগাৰাদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। আলংকাৰিক

দৃষ্টিৰে চালে 'কিৰাতাৰ্জুনীয়'ৰ নায়ক অৰ্জুন এজন ধীৰোদাত্ত প্ৰকৃতিৰ লোক। কাব্যখনত মুখ্য বস বীৰ। যদিও ভাৰৱিয়ে মহাভাৰতৰ জনপ্ৰিয় খণ্ড কাহিনী এটাক লৈ কাব্য ৰচনা কৰিছে, তথাপি 'কিৰাতাৰ্জুনীয়' অভিনৱত্বহীন নহয়। বিশেষতঃ প্ৰতিজন পাৰ্বৰ মুখত যিবোৰ যুক্তিপূৰ্ণ, ন্যায়-নীতিৰ উক্তি দিয়া হৈছে সেইবোৰত ভাৰৱিৰ নিজস্ব চাতুৰ্য্য পৰিস্ফুট হৈছে।

(১) ভাৰৱি এজন নিপুণ ব্যাকৰণবিদ আছিল। পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ অপ্ৰসিদ্ধ নিয়মৰ উদাহৰণ দিয়াত তেওঁ পাকৈত আছিল।

(২) ভাৰৱিৰ ৰচনাসৈলীত কৰ্ণকটু, দীৰ্ঘসমাসযুক্ত পদাৱলী আৰু অব্যৱহৃত শব্দৰাজিৰ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয়। পাঠকৰ ৰুচিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ভাৰৱিয়ে নিজ শিল্প নৈপুণ্যৰ পাৰদৰ্শিতা দেখুৱাই অৰ্থগভীৰতাৰ সমাবেশ আনিছে। সৰ্বসাধাৰণ মনোগ্ৰাহী অৰ্থপূৰ্ণ লিখনি তেওঁৰ এটা বিশেষত্ব। সেই কাৰণে 'ভাৰৱেৰৰ্থগৌৰৱম্' বুলি প্ৰসিদ্ধি আছে। পণ্ডিত সমাজ কালিদাসৰ উপমাৰ দৰে ভাৰৱিৰ অৰ্থ গৌৰৱত মুগ্ধ। মল্লিনাথৰ মতে নাৰিকলৰ নিচিনা যেতিয়ালৈকে ইয়াৰ কঠোৰ বাহ্যাবৰণ ভেদ কৰি ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰা নাযায় তেতিয়ালৈকে ভাৰৱিৰ কবিতাৰ ৰসৰ আশ্বাদন কৰা দুঃসাধ্য হৈ থাকে।

(৩) ভাৰৱিৰ কাব্যত পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শন তথা কলা প্ৰদৰ্শনৰ ভাৱনা অতি চমৎকাৰপূৰ্ণ। কিৰাতাৰ্জুনীয়ৰ ১৫তম সৰ্গ তাৰেই নিদৰ্শন। শব্দালংকাৰ তথা অৰ্থালংকাৰ উভয়ৰে প্ৰয়োগ তেওঁৰ লিখনিত পোৱা যায়। অৰ্থালংকাৰৰ ভিতৰত উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা সমাসোক্তি, নিদৰ্শনা, যমক, শ্লেষ আৰু প্ৰহেলিকা আদি ভাৰৱিৰ কাব্যত অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ বহুল পৰিমাণে দেখা যায়।

(৪) বিবিধ ছন্দ প্ৰয়োগত কবিজন পাৰ্গত আছিল। বংশস্থবিল ভাৰৱিৰ প্ৰিয়ছন্দ। ইয়াৰ বাহিৰেও ইন্দ্ৰবজ্ৰা, উপেন্দ্ৰবজ্ৰা, দ্ৰুতবিলম্বিত, প্ৰহৰ্ষিণী, স্বাগতা, পুষ্পিতাগ্ৰা আদি ছন্দৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ কৰিছে কবি ভাৰৱিয়ে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্ৰ মূল কথাবস্তু কি ? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৪.৪ ভাট্ট

এয়া সত্য যে কালিদাসৰ পৰৱৰ্তী যুগত আবিৰ্ভাৱ হোৱা কবিসকল পাণ্ডিত্য প্ৰদৰ্শন প্ৰিয় আছিল। ভাৰৱি কলাবাদী কবি আৰু তেওঁৰ পৰৱৰ্তী ভাট্ট আছিল বিখ্যাত বৈয়াকৰণ আৰু অলংকাৰবাদী কবি। সেই বাবে তেওঁক 'ব্যাকৰণশাস্ত্ৰোপদেশী' কবি

বুলি কোৱা হয়। কাৰণ তেওঁ ব্যাকৰণৰ উপদেশ দিবলৈ ‘ৰাৱণবধ’ বা ‘ভট্টিকাব্য’ ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়।

ভট্টিৰ আৱিৰ্ভাৱ কাল কেতিয়া এই বিষয়ে গ্ৰহণযোগ্য প্ৰমাণ এতিয়াও দিব পৰা নাযায়। মহাকাব্যৰ শেষৰ ফালে থকা এটা শ্লোকৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইটো স্থিৰ কৰা হৈছে যে ‘ভট্টিকাব্য’ বা ‘ৰাৱণবধ’ কাব্যৰ ৰচনা বলভীৰ ৰজা শ্ৰীধৰসেনৰ ৰাজত্বকালত হয়। প্ৰজাবৎসল শ্ৰীধৰসেনৰ কীৰ্তি চাৰিওফালে প্ৰসাৰিত। শ্লোকত লিখা আছে—

‘কাৰ্যমিদং ৰিহিতং ময়া বলভ্যাং

শ্ৰীধৰসেননৰেন্দ্ৰপালিতায়াম্।

কীৰ্তিৰতো ভৱতান্নপস্য তস্য

ক্ষেমকৰঃ ক্ষিতিপো যতঃ প্ৰজানাং।।’ ভট্টিকাব্য ২২।৩৫

উক্ত শ্লোকৰ পৰা বহুতো পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে যে কবি ভট্টি বলভীৰ ৰজা শ্ৰীধৰসেনৰ ৰাজকবি আৰু ৰাজকুমাৰসকলৰ গুৰু আছিল। ৰাজকুমাৰসকলক ব্যাকৰণৰ জ্ঞান দিবৰ নিমিত্তে তেওঁ ‘ভট্টিকাব্য’ ৰচনা কৰে। ইফালে শ্ৰীধৰসেন নামৰ চাৰিজন ৰজাই বেলেগ বেলেগ সময়ত বলভীত ৰাজত্ব কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। তেওঁলোকে ৫০০খৃঃৰ পৰা ৬৫০খৃষ্টাব্দলৈকে ৰাজত্ব কৰিছিল। এওঁলোকৰ কোনজন ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ভট্টিয়ে কাব্য ৰচনা কৰিছিল তাক কোৱা টান। এখন শিলাক্ষেত্ৰত শ্ৰীধৰসেন দ্বিতীয়ই ভট্টি নামে পণ্ডিতক ভূমিদান কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেইজন ভট্টিয়ে ‘ৰাৱণ বধকাব্য’ ৰচনা কৰাৰ কথাটো সন্দেহৰ উদ্ভূত নহয়। তথাপি ভূমিদানগ্ৰহিতা ভট্টিকেই ‘ৰাৱণবধ’ৰ কবি বুলি ধৰিলে তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱ কাল খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথম ভাগ বুলি ক’ব পাৰি।

৪.৪.১ ৰাৱণবধকাব্য

ভট্টিৰ ‘ৰাৱণবধকাব্য’ ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। কাব্যখন ২২টা সৰ্গত নিৰদ্ধ। কাব্যখনত কবিয়ে ৰামচন্দ্ৰৰ জন্মৰ পৰা ৰাৱণবধৰ পাছত অযোধ্যাৰ ৰজা হিচাপে (ৰাম) অভিষিক্ত হোৱালৈ ৰামকথা বৰ্ণনা কৰিছে। ভট্টিয়ে ব্যাকৰণ আৰু অনংকাৰৰ বিষয়ে ছাত্ৰক জ্ঞান দিবলৈ এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। কাব্যখন চাৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত—

(১) প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড (১-৫সৰ্গ)

(২) অধিকাৰ কাণ্ড (৬-৯ সৰ্গ)

(৩) প্ৰসন্ন কাণ্ড (১০-১৩ সৰ্গ)

(৪) তিঙন্ত কাণ্ড (১৪-২২ সৰ্গ)

(১) প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড

কাব্যখনৰ প্ৰথম পাঁচটা কাণ্ডক প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ড বুলি কোৱা হয়। ইয়াত ৰামৰ জন্মৰ পৰা ৰাৱণবধৰ পাছত অযোধ্যাৰ ৰজা হিচাপে (ৰাম) অভিষিক্ত হোৱালৈকে ৰামকথা বৰ্ণনা কৰিছে। ব্যাকৰণৰ দৃষ্টিভংগীৰে চালে ১-৪ সৰ্গত কোনো নিৰ্দিষ্ট আঁচনি দেখা

নাযায়। অৱশ্যে কবিৰ প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ তাত আছে। পঞ্চম সৰ্গৰ সৰহভাগ শ্লোক প্ৰকীৰ্ণ। মাথোন দুঠাইত 'ট' প্ৰত্যয় প্ৰয়োগৰ সংকেত পোৱা যায়।

(২) অধিকাৰ কাণ্ড

ষষ্ঠ-নবম সৰ্গকেইটাক একেলগে অধিকাৰ কাণ্ড বোলা হয়। ইয়াতো প্ৰকীৰ্ণ শ্লোক আছে। ইয়াত ব্যাকৰণৰ নিয়ম, যেনে দুহাদি দ্বিকৰ্মক ধাতু (৬, ৮-১০), তচ্ছীল-কৃদধিকাৰ (৭/৮-৩৩), ভাৰে কৰ্তৃবিৰ প্ৰয়োগ (৭/৬৮-৭৭), আত্মনেপদাধিকাৰ (৮/৭০-৮৪) অনভিহিতে এই অধিকাৰ (৮/৯৪-১৩৯) আদিৰ ওপৰত ভট্টিৰ মন্তব্য পোৱা যায়।

(৩) প্ৰসন্ন কাণ্ড

তৃতীয় কাণ্ডটো (১০-১৩ সৰ্গ) অলংকাৰ শাস্ত্ৰেৰে ৰচিত। ই প্ৰসন্ন কাণ্ড বুলি জনাজাত। ইয়াৰে ১০ম সৰ্গত শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ অনেক ভেদ উপভেদৰ ব্যৱহাৰিক ৰূপ দেখুওৱা হৈছে। ১১শ আৰু ১২শ সৰ্গত ক্ৰমে মাধুৰ্য আৰু ভাবিকত্বৰ ভেদ দেখুওৱা হৈছে। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত ভাষাসমৰ বিষয়ে বৰ্ণনা দিয়া হৈছে।

(৪) তিঙন্ত কাণ্ড

১৪শ-২২শ সৰ্গত ন বিধ লকাৰ লিঙ, লুঙ, লুট, লট, লঙ, লুঙ আৰু ল্যুটৰ ব্যৱহাৰ প্ৰদৰ্শিত হৈছে। এনেদৰে ভট্টিকাব্যত ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰিছে কবি ভট্টিয়ে।

৪.৪.২ ভট্টিৰ কাব্যপ্ৰতিভা

ভট্টি অকল সুকবিয়েই নহয় তেওঁ এজন ভাল ব্যাকৰণবিদ আৰু নিপুণ আলংকাৰিক। 'ভট্টিকাব্য'ই তাৰ প্ৰমাণ।

'ভট্টিকাব্য' এখন বীৰৰসপ্ৰধান কাব্য। অৱশ্যে এইখনত আন আন ৰসৰো গৌণ ভাৱে সমাবেশ নঘটা নহয়। ঠায়ে ঠায়ে শৃংগাৰ ৰসৰ সুন্দৰ আৰু উৎকৃষ্ট উদাহৰণ পোৱা যায় এইখন কাব্যত।

বৰ্ণনাকৌশলৰ পিনৰ পৰা কবিৰ নৈপুণ্য সৰ্বজনস্বীকৃত নহয়। কিন্তু এই বৰ্ণনাৰ মাজেদি বিভিন্ন বিষয়ত তেওঁৰ জ্ঞান থকাৰ কথা প্ৰমাণিত হয়। বিভীষণৰ কথাত কবিৰ ৰাজনীতি জ্ঞানৰ সম্যক আভাস পোৱা যায়। কিন্তু তাত কবিত্বৰ অভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভট্টিৰ প্ৰকৃতি বৰ্ণনা অতি ৰমণীয়। দ্বিতীয় সৰ্গত শৰতৰ বৰ্ণনা অতিশয় মনোমোহা।

বনানি তোয়ানি চ নেত্ৰকল্লৈঃ পুত্ৰৈঃ সৰোজৈশ্চ নিলীনভৃঙ্গৈঃ।

পৰস্পৰাং বিস্ময়বন্তি লক্ষ্মীমালোকয়াধঃক্ৰুৰিবাৰেণে।।

ভট্টিকাব্যৰ ১৩শ সৰ্গত পোৱা 'সেতুবন্ধন'ৰ ওপৰত প্ৰৱৰসেনৰ 'সেতুবন্ধ'ৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি কোনো কোনো পণ্ডিতে মতপোষণ কৰে। 'ভট্টিকাব্য'ত ছন্দৰ বৈশিষ্ট্য সীমিত

অধিকাৰ আৰু তিঙন্ত কাণ্ডত ব্যাকৰণৰ প্ৰয়োগ বুজাওঁতে কবিয়ে সদায় অনুষ্টিপ্ ছন্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্ৰকীৰ্ণ কাণ্ডত তেওঁ উপজাতি, ৰুচিৰা, মালিনী আদি ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কবি ভটিৰ জীৱনবৃত্ত আৰু কালৰ বিষয়ে লিখক ? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৫ মাঘ

সংস্কৃত মহাকাব্যৰ পৰম্পৰাত কবি মাঘৰ নাম অতি আদৰ্শীয়। সংস্কৃত কাব্য জগতৰ পঞ্চ মহাকাব্যৰ ভিতৰত মাঘৰ 'শিশুপালবধ' অন্যতম মহাকাব্য। আন বহু কবিসকলৰ দৰে মাঘৰ জীৱন বৃত্তান্ত ভালদৰে জনা নাযায়। তথাপি মাঘে নিজৰ মহাকাব্যত তেওঁৰ পিতৃপৰিচয়াদি দি গৈছে। তাৰ পৰা বুজা যায় যে তেওঁৰ পিতৃৰ নাম দত্তক সৰ্বাশ্ৰয় আৰু পিতামহৰ নাম সুপ্ৰভদেৱ আছিল। সুপ্ৰভদেৱ সম্বন্ধে তেওঁ এইদৰে লিখিছে—

‘সৰ্বাধিকাৰী সুকৃতাধিকাৰঃ শ্ৰীধৰ্মনাভস্য বভূৱ ৰাজঃ।

অশক্তদৃষ্টি বিৰজাঃ সৈৱ দেৱোহপৰঃ সুপ্ৰভদেৱ নাম।।’

এইদৰে পিতামহ সুপ্ৰভদেৱক কোনো শ্ৰীধৰ্মনাভ নামে ৰজাৰ মন্ত্ৰী বুলি কোৱা হৈছে। পণ্ডিত হৰগোবিন্দ শাস্ত্ৰীয়ে সম্পাদনা কৰা 'শিশুপালবধ'ৰ (বাৰানসী ১৯৭৯, পৃষ্ঠা ৮০৫) পাতত শ্ৰীধৰ্মনাভৰ ঠাইত শ্ৰীধৰ্মন নাম আছে। শ্ৰীধৰ্মনাভ যথাসম্ভৱ গুজৰাটৰ বল্লাভী ৰাজবংশৰ তিলক আছিল।

বল্লাল পণ্ডিত ৰচিত 'ভোজপ্ৰবন্ধ'ত মাঘ আৰু তেওঁৰ পত্নীৰ দানশীলতাৰ ভূয়সী প্ৰশংসা আছে। জৈন কবি মেৰুতুঙ্গাচাৰ্যই তেওঁৰ 'প্ৰবন্ধচিন্তামণি' গ্ৰন্থত মাঘ কবিৰ উৎকৃষ্ট ঐশ্বৰ্য্য বিভূতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ মাঘ আৰু তেওঁৰ পত্নীৰ চৰিত্ৰ কীৰ্তনো কৰিছে। শ্ৰীপ্ৰভাতচন্দ্ৰ প্ৰণীত 'প্ৰভাকৰচৰিত'ৰ (সম্বৎ-১৩৩৪) চতুৰ্দশ শৃংগত কবি মাঘৰ পিতৃ-পিতামহ, বাসস্থান আৰু তেওঁৰ আশ্ৰয়দাতা ৰজা শ্ৰীধৰ্মনৰ গুণানুকীৰ্তন কৰিছে।

মাঘৰ কাল :

মাঘৰ চৰিতকীৰ্তন কৰা 'ভোজপ্ৰবন্ধ', 'প্ৰবন্ধচিন্তামণি' আৰু 'প্ৰভাকৰচৰিত'ৰ ৰচনাকাল ক্ৰমে সংবৎ ১২৪৯, ১৪৬১ আৰু ১৩৩৪ বুলি জনা যায়। গতিকে মাঘৰ কাল একাদশ শতিকাৰ পাছলৈ নাযায়। 'প্ৰবন্ধচিন্তামণি'ৰ পৰা জনা যায় যে মাঘ আছিল ভোজ ৰজাৰ পৰমবন্ধু। মাঘৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সপ্তম শতাব্দী বুলি অনুমান কৰা যায়।

মাঘে তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ এঠাইত 'মহাভাষ্য' তথা 'কাশিকাবৃত্তি'ৰ সৈতে 'ন্যাস'ৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। কাশিকাবৃত্তিৰ ৰচক বামন আৰু জয়াদিত্যই সপ্তম শতিকাৰ মাজভাগত পৰে। এতেকে মাঘৰ সময় সপ্তম শতিকাৰ শেষ বা অষ্টম শতিকাৰ আদিভাগ।

নৱম শতিকাত 'ধন্যালোক'ৰ ৰচক আনন্দবৰ্দ্ধানে তেওঁৰ গ্ৰন্থত (২/২৭) শিশুপাল বধৰ উল্লেখ কৰিছে। গতিকে মাঘ আনন্দবৰ্দ্ধনৰ আগৰ।

বামনাচাৰ্যই (খৃঃ নৱম শতিকা)ত তেওঁৰ 'কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি'ত মাঘকাব্যৰ ৩/৮ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি দিছে। এনেবোৰ তথ্যৰ ভিত্তিত মাঘক ৭-৮শতিকাৰ কবি বুলিব পাৰি।

৪.৫.১ শিশুপাল বধ কাব্য

আধাৰ : মহাভাৰতৰ সভাপৰ্বৰ ৩৩-৪২এই দহ অধ্যায় তথা শ্ৰীমদ্ভাগৱতপুৰাণৰ ৭৪ অধ্যায়ত শিশুপাল বধৰ কথা পোৱা যায়। ইয়াৰ ওপৰতে ভেটি কৰি কবি মাঘে 'শিশুপাল বধ' নামে কাব্যখন ৰচনা কৰে। কাব্যখন ২০টা সৰ্গত বিভক্ত আৰু সৰ্বমুঠ ১৬৫০টা শ্লোক ইয়াত আছে।

কাব্যৰ কথাবস্তু : ১ ম সৰ্গত দেৱৰ্ষি নাৰদে ইন্দ্ৰৰ ওচৰৰ পৰা দ্বাৰকাস্থ শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰলৈ যায়। সেৱা সৎকাৰ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই দেৱৰ্ষি নাৰদক আগমনৰ উদ্দেশ্য সোধে। তেতিয়া দেৱৰ্ষিয়ে কয় যে ইন্দ্ৰই শিশুপালক বধ কৰাটো বিচাৰিছে। শিশুপালে জন্মে জন্মে বিষ্ণুৰ লগত শত্ৰুতা যুক্ত আচৰণ কৰি আহিছে। সেয়ে তেওঁ বধ্য। ইয়াকে কৈ নাৰদে কৃষ্ণৰ ওচৰৰ পৰা বিদায় লয়।

দ্বিতীয় সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই বলৰাম আৰু উদ্ধৱৰে সৈতে মন্ত্ৰণা কৰে। তেওঁলোকে আলোচনা কৰি থাকোতেই যুধিষ্ঠিৰৰ পৰা ৰাজসূয়যজ্ঞৰ নিমন্ত্ৰণৰ বতৰা পায়। বলৰামে অৱশ্যে ৰাজসূয়ৰ আমন্ত্ৰণ নেওচি চেদিৰাজ্য আক্ৰমণ কৰাৰ কথা কয়। কিন্তু উদ্ধৱে প্ৰথমে ৰাজসূয়যজ্ঞলৈ যোৱা আৱশ্যক বুলি কয়।

তৃতীয় সৰ্গৰ পৰা অষ্টম এই ছটা সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণ সৈন্যৰ সৈতে ৰাজসূয়যজ্ঞাৰ্থে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থলৈ যোৱাৰ বিৱৰণ আছে। বাটতে সাৰথি দাৰুকৰ মুখেৰে বৈৰতক পৰ্বতৰ শোভা বৰ্ণনা কৰে। ইয়াৰ পিছত সেনা নিবেশৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ষষ্ঠসৰ্গত ঋতুবৰ্ণনা, সপ্তম সৰ্গত বনবিহাৰৰ বৰ্ণনা, অষ্টম সৰ্গত জলক্ৰীড়াৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াত শৃংগাৰৰ আধিক্য দেখা গৈছে।

১১শ সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণৰ টোপনি ভাঙিবলৈ বৈতালিকসকলৰ মুখত প্ৰভাত বৰ্ণনাৰ ছবি আছে। এই সৰ্গত কবিয়ে সূৰ্য্যোদয়ৰ বৰ্ণনাত নিজৰ অনুভূতি আৰু সংবেদনশীল হৃদয়ৰ পৰিচয় দিছে।

১২শ সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই সৈন্যসামন্তৰ সৈতে সপৰিবাৰে যমুনা নদী পাৰ হোৱাৰ বৰ্ণনা আছে। ১৩শ সৰ্গত তেওঁক আদৰি নিয়াৰ বৰ্ণনা আছে। শ্ৰীকৃষ্ণই হস্তিনাপুৰ প্ৰৱেশ কৰাত নৰ-নাৰীসকলৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আৰু যজ্ঞ সভাৰ বিৱৰণো ইয়াত আছে। ১৪শ সৰ্গত ভীষ্মৰ পৰামৰ্শক্ৰমে যুধিষ্ঠিৰে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক প্ৰথম অৰ্ঘ্য দান কৰে।

১৫শ সৰ্গত শিশুপালে উদ্ধতালি কৰাৰ চিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণক অৰ্ঘ্যদান কৰা দেখি শিশুপালে যুধিষ্ঠিৰ, শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ভীষ্মক নিন্দা কৰে। অনেক নিন্দা কৰাৰ পিছতো শ্ৰীকৃষ্ণই যাদৱসকলক শান্ত কৰি ৰাখে। ভীষ্মই শিশুপালক উচিত শিক্ষা দিয়ে। তেতিয়া শিশুপালে তেওঁৰ পক্ষীয় ৰজাসকলৰ সৈতে যজ্ঞভূমি ত্যাগ কৰিব খোজে। শিশুপালৰ ওদ্ধত্য বাঢ়ি যোৱাত পাণ্ডৱসকলে তেওঁক শান্ত হ'বলৈ কয়। তেতিয়া তেওঁৰ অনুগামীসকলৰ সৈতে যজ্ঞভূমি এৰি শিবিৰলৈ গৈ যুদ্ধৰ বাবে আয়োজন কৰে।

১৬শ সৰ্গত শিশুপালৰ বিৰুদ্ধে পাণ্ডৱসকলৰ যুদ্ধ যাত্ৰাৰ বিৱৰণ আছে। ১৮শ, ১৯শ আৰু বিংশ সৰ্গত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু শিশুপালৰ মাজত তুমুল যুদ্ধ হোৱাৰ বিৱৰণ আছে। শেষত শ্ৰীকৃষ্ণই সুদৰ্শন চক্ৰে শিশুপালৰ শিৰচ্ছেদ কৰাৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। যুদ্ধবীৰৰ বীৰ ৰসপূৰ্ণ উক্তিবোৰ মাঘে সুন্দৰকৈ দিছে।

৪.৫.২ মাঘৰ কাব্য প্ৰতিভা

(১) কবি হোৱাৰ উপৰিও মাঘৰ ৰাজনীতি, ব্যাকৰণ, দৰ্শন, আয়ুৰ্বেদ, নাট্যসংগীত আদিৰ ক্ষেত্ৰতো অগাধ পাণ্ডিত্য আছিল। মাঘৰ পূৰ্ণ ব্যক্তিত্বৰ কথা 'শিশুপালবধ' কাব্যৰ প্ৰত্যেকটো শ্লোকতেই প্ৰকাশ পাইছে।

(২) ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত মাঘ আছিল অগাধ পণ্ডিত। শিশুপাল বধ কাব্যৰ দ্বিতীয়, পঞ্চম, অষ্টম, উনৈশ আৰু বিংশ সৰ্গত এওঁৰ ৰাজনীতি জ্ঞানৰ সম্যক পৰিচয় পোৱা যায়।

(৩) মাঘৰ দৰ্শন জ্ঞানৰ পৰিচয় পোৱা যায় শিশুপালবধকাব্যত। প্ৰথম সৰ্গত দেৱৰ্ষি নাৰদে শ্ৰীকৃষ্ণক কৰা স্তুতিৰ মাজেদি। ১৪শ সৰ্গত বৰ্ণিত মহাৰাজ যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ বৰ্ণনাত মাঘৰ দাৰ্শনিক অভিজ্ঞতাৰ প্ৰমাণ সুস্পষ্ট। অদ্বৈতবেদান্তৰ অনুসৰি মায়া আৰু ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে কৰা আলোচনা এই কাব্যৰ অনেক ঠাইত আছে।

(৪) মাঘৰ ব্যাকৰণৰ জ্ঞানো কম নহয়। নতুন নতুন শব্দ সম্ভাৰ প্ৰয়োগত এওঁ সিদ্ধহস্ত। সেই বাবেই 'শিশুপালবধ' কাব্যক শব্দৰ বিশ্বকোষ আখ্যা দিয়া হয়। এই প্ৰসংগত কোৱা হয় যে 'শিশুপালবধ' কাব্যৰ নৱমসৰ্গ সমাপ্ত হোৱাৰ পিছত আটাইবোৰ শব্দ সমাপ্ত হয়। 'নৱসৰ্গগতে মাঘে নৱ শব্দো ন বিদ্যতে'। কাব্যিক দৃষ্টিকোণৰ পৰাও মাঘকাব্য সুৰ্গচিপূৰ্ণ আৰু ইয়াৰ ভাষা অতি প্ৰাঞ্জল।

(৫) মাঘ এজন সংগীতপ্ৰিয় কবি আছিল। প্ৰথম সৰ্গত নাৰদে বীণাত সপ্তসূৰৰ যি মূৰ্ছনা তুলিছিল তাৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা আছে শিশুপালবধত।

(৬) মাঘ ৰসবাদী কবি। ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা বুলি মানিলোৱা আলঙ্কাৰিকসকলৰ ভিতৰত মাঘো এজন। ৰসবাদী হোৱা বাবে মাঘৰ কবিতা হৃদয়ঙ্গম কৰিবলৈ পূৰ্ণ পাণ্ডিত্যৰ প্ৰয়োজন। 'শিশুপালবধ' কাব্য জনাৰ বাবে জীৱনব্যাপী অধ্যয়নৰ আৱশ্যক। 'মেঘে মাঘে গতং বয়ঃ' — এই উক্তি 'শিশুপালবধ' কাব্যত যথার্থভাৱে খাটে।

(৭) মাঘকবি প্রকৃতি বৰ্ণনাত সিদ্ধহস্ত। ‘শিশুপালবধ’ৰ বিভিন্ন অংশত কবিয়ে অলঙ্কাৰপ্ৰয়োগৰ দ্বাৰা প্ৰকৃতিবৰ্ণনা সজীৱ কৰি তুলিছে। ঋতুৰ বৰ্ণনা, বনবিহাৰ, জলবিহাৰ, সূৰ্যোদয় আৰু সূৰ্যাস্তবৰ্ণনা, ৰতিবৰ্ণনা আদি এইখন কাব্যত প্ৰচুৰভাৱে দেখা যায়। ‘শিশুপালবধ’ত বন উপবন, নৈ-পৰ্বত, সৰোবৰ, গছ-লতা, প্ৰাতঃ, সন্ধ্যা, দিন-ৰাতি আদিক উদ্দীপন বিভাৱৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে কবিয়ে। তেওঁৰ কাব্যৰ ঠায়ে ঠায়ে পোৱা প্ৰকৃতিচিত্ৰণ এনে চমৎকাৰ হৈছে যে পাঠকে তাৰ সৌন্দৰ্য্যত আত্মবিভোৰ নহৈ নোৱাৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

‘শিশুপালবধ’ৰ উৎস আৰু কথাবস্তুৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

৪.৬ শ্ৰীহৰ্ষ

পঞ্চমহাকাব্যৰ পঞ্চম আৰু ‘বৃহত্তয়ী’ৰ অন্তিম বুলি জনাজাত ‘নৈষধচৰিত’ৰ ৰচয়িতা শ্ৰীহৰ্ষৰ সম্বন্ধে কিছুমান কিস্বদন্তী আৰু লোকোক্তি প্ৰচলিত আছে। তাৰে এটা লোকোক্তিত কোৱা হৈছে— যেতিয়ালৈকে মাঘৰ উদয় নহয় তেতিয়ালৈকে ভাৰৱিয়ে পোহৰ বিলায়। কিন্তু ‘নৈষধকাব্য’ৰ উদয় হ’লে ক’ত ভাৰৱি, ক’ত মাঘ’।

তাবদ্ বা ভাৰৱেৰ্ভাতি যাৱন্মাঘস্য নোদয়ঃ

উদিতে নৈষধে, কাৰ্যে ক্ব মাঘঃ ক্ব চ ভাৰৱিঃ।

এই শ্লোকফাকি ‘নৈষধচৰিত’ৰ প্ৰশংসা পৰক। শ্ৰীহৰ্ষৰ পিতৃ-মাতৃৰ নাম যথাক্ৰমে শ্ৰীহীৰ আৰু মামল্লদেৱী। শ্ৰীহীৰ এজন বিখ্যাত পণ্ডিত আৰু সুকবি আছিল। তেওঁ কাশীৰাজ বিজয় চন্দ্ৰৰ সভাৰ মুখ্য পণ্ডিত আছিল। এবাৰ ৰাজসভাত প্ৰসিদ্ধ নৈয়ায়িক উদয়নাচাৰ্য্যৰ সৈতে শ্ৰীহীৰৰ শাস্ত্ৰাৰ্থবাদ অনুষ্ঠিত হৈছিল। তাত শ্ৰীহীৰ পৰাস্ত হ’ল আৰু তেওঁৰ মনোকষ্ট হ’ল। সেয়ে তেওঁৰ দেহ ৰোগত পৰিল। তেওঁ সভা ত্যাগ কৰি ঘৰত সোমাই গ’ল। মৃত্যুৰ আগে আগে শ্ৰীহীৰে পুতেক শ্ৰীহৰ্ষক দঢ়াই কলে— তেওঁ যেন শাস্ত্ৰাৰ্থবাদত উদয়নাচাৰ্য্যক পৰাস্ত কৰে। এবছৰ কাল চিন্তামণিমন্ত্ৰ জপ কৰি শ্ৰীহৰ্ষই ত্ৰিপুৰাদেৱীৰ বৰ লাভ কৰি অসাধাৰণ কবিত্ব শক্তি লাভ কৰিছিল। কিন্তু তেওঁৰ কথা কোনেও বুজি নোপোৱা হ’ল। তাকে দেখি তেওঁ আকৌ ত্ৰিপুৰাদেৱীৰ স্তুতি কৰি ক’লে— ‘হে মা, আপোনাৰ পৰা বৰ লাভ কৰি মই যি প্ৰখৰ পাণ্ডিত্য লাভ কৰিলোঁ তাত কিবা দোষ ৰ’ল, ফলত মোৰ কথা কোনেও বুজি নোপোৱা হ’ল। সেয়েহে মোক এনে বৰ দিয়ক যাতে মোৰ কথা আনৰ বোধগম্য হয়।’ তেতিয়া দেৱীৰ কৃপাত শ্ৰীহৰ্ষৰ মাত-কথা

সকলো লোকৰ বোধগম্য হ'ল। তাৰ পিছত শ্ৰীহৰ্ষই একাধিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিলে। অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি উঠি তেওঁ কনৌজৰ অধিপতি বিজয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হৈ ৰজাৰ স্তুতি কৰি এটি শ্লোক পঢ়িলে —

গোবিন্দনন্দনতয়া চ বপুঃশ্ৰিয়া চ
মাহস্মিন্ৰূপে কুৰুত কামধিয়াং তৰুণ্যঃ।
অস্ত্ৰীকৰোতি জগতাং বিজয়ে স্মৰঃস্ত্ৰী
ৰস্ত্ৰীজনঃ পুনৰনেন বিধীয়তে স্ত্ৰীঃ।।

অৰ্থাৎ — ‘তৰুণীসকলে ৰজা বিজয়চন্দ্ৰক এইবাবে কামদেৱ বুলি নাভাবক যে তেওঁ গোবিন্দৰ পুত্ৰ। প্ৰদুল্লভস্বৰূপ কামদেৱো গোবিন্দৰ (শ্ৰীকৃষ্ণৰ) পুত্ৰ। আৰু তেওঁ দৈহিকভাবেও কামদেৱৰ দৰে সুন্দৰ। কাৰণ, কামদেৱ আৰু বিজয়চন্দ্ৰৰ মাজত এক তাত্ত্বিকভেদ এয়ে যে কামদেৱে সংসাৰ জয় কৰিবলৈ নাৰীক অস্ত্ৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু এইগৰাকী ৰজাই যুদ্ধলৈ অহা শত্ৰুবোৰক নাৰীৰ দৰে পুৰুষত্বহীন কৰে।’

শ্ৰীহৰ্ষৰ মুখত শ্লোকটিৰ ব্যাখ্যা শুনি ৰজা বৰ সন্তুষ্ট হ'ল। তাৰ লগে লগে শ্ৰীহৰ্ষই তেওঁৰ কথা যে আনে বুজি পাইছে তাকে ভাবি আত্মতুষ্টি আৰু আত্মবিশ্বাসো লাভ কৰিলে। তেতিয়া তেওঁ পিতৃৰ প্ৰতিস্পৰ্ধী পণ্ডিত উদয়নাচাৰ্য্যক লক্ষ্য কৰি এটি কটাক্ষপূৰ্ণ শ্লোক পঢ়ি শুনালে। সেই শ্লোক শুনি উদয়নাচাৰ্য্যই শ্ৰীহৰ্ষৰ পাণ্ডিত্য স্বীকাৰ কৰিলে। শ্ৰীহৰ্ষৰ প্ৰতিভাত মুগ্ধ হৈ ৰজাই তেওঁক ৰাজকবি নিযুক্ত কৰিলে।

ৰাজসভাত আসন লাভ কৰাৰ পাছত ৰজাৰ পৰা বিশেষ প্ৰেৰণা লাভ কৰি শ্ৰীহৰ্ষই ‘নৈষধচৰিত’ ৰচনা কৰি ৰজাক দেখুৱালে। তেওঁৰ কাব্য দেখি ৰজাই সন্তুষ্ট হ'ল। কাব্যৰ প্ৰসিদ্ধি বঢ়াবলৈ কাশ্মীৰলৈ গৈ তাত নিত্যবসতি কৰা দেৱী সাৰদাৰ অনুমোদন লাভ কৰিবলৈ ৰজাই কবিক আদেশ দিলে।

ৰজাৰ কথামতে শ্ৰীহৰ্ষ কাশ্মীৰলৈ গ'ল। তাত তেওঁ পণ্ডিতসকলক স্বৰচিত গ্ৰন্থ দেখুৱালে। তাৰ পাছত গ্ৰন্থখন সাৰদাদেৱীৰ হাতত দিওঁতেই দেৱীয়ে দলিয়াই পেলালে। তেতিয়া শ্ৰীহৰ্ষৰ মনত আক্ষেপ হ'ল। কি দোষৰ বাবে দেৱীয়ে গ্ৰন্থখন অগ্ৰাহ্য কৰিলে তাক সুধিলত দেৱীয়ে জনালে যে গ্ৰন্থৰ এঠাইত দেৱীক বিষুপত্নী বুলি কবিয়ে ভুলকৈ বৰ্ণনা কৰিছে। কবিয়ে যুক্তি দি ক'লে যে দেৱীয়ে এক জন্মত বিষুপক পতি হিচাপে স্বীকাৰ কৰাটো পুৰাণ প্ৰসিদ্ধ। তাকে শুনি দেৱীসাৰদাই কবিৰ গ্ৰন্থ হাতত তুলি লৈ অনুমোদন কৰিলে।

তাৰ পিছত কাশ্মীৰৰ পণ্ডিতসকলে ৰজাৰ অনুমোদন লাভৰ বাটত বিধিপথালি দিলে। তেওঁলোকে গ্ৰন্থখন ৰজাক দেখুৱাত পলম কৰিলে। বহুদিন অপেক্ষা কৰি শ্ৰীহৰ্ষই এদিন দুখ কৰি নৈৰ ঘাটৰ ওচৰত বহি আছিল। তালৈ পানী নিবলৈ অহা দুজনী তিৰোতাৰ মাজত হোৱা বাক-বিতণ্ডা, গালি গালাজৰ দ্বাৰা দুয়ো আহত হ'ল। দুয়ো কাজিয়া ভাঙিবলৈ ৰজাৰ ওচৰত গোচৰ দিলে। ৰজাই কাজিয়াৰ সাক্ষী বিচৰাত ৰজাৰ মানুহে গৈ তাত

শ্ৰীহৰ্ষক পাই ৰজাৰ ওচৰত সাক্ষীৰূপে হাজিৰ কৰিলে ৰজাই তেওঁক কাজিয়া কিদৰে সূত্ৰপাত হ'ল সুধিলত তেওঁ ৰজাক জনালে— 'মহাৰাজ! মই তেওঁলোকৰ ভাষা বুজা নাই। খঙতে তেওঁলোকে যি কোৱাকুৰি কৰিছে সেয়া মোৰ মনত আছে তাকে কওঁ শুনক' এইদৰে কৈ তিবোতা দুগৰাকীৰ মাজত হোৱা সমস্ত কাজিয়া ৰজাৰ সন্মুখত ব্যক্ত কৰিলে।

ৰজাই তেওঁৰ অসাধাৰণ স্মৃতিশক্তি আৰু মেধাৰ প্ৰমাণ পাই তেওঁৰ পৰিচয়, কান্দীৰলৈ অহাৰ কাৰণ সুধিলত শ্ৰীহৰ্ষই সকলো জনালে আৰু ৰাজপণ্ডিতসকলৰ হেমাৰিৰ কথাও ক'লে। ৰজাই তেওঁৰ কথা শুনি ৰাজপণ্ডিতসকলক নিন্দা কৰিলে। এনে এজন গুণী-জ্ঞানী পণ্ডিতৰ ওচৰত কৰা অসজ আচৰণৰ কাৰণে বিমৰ্ষ হৈ শ্ৰীহৰ্ষক ঘৰলৈ মাতি নি সেৱা সৎকাৰ কৰিবলৈ প্ৰতিজন পণ্ডিতকে আদেশ দিলে। পণ্ডিতসকলে ৰাজ আঞ্জা পালন কৰিলে। ৰজাই চীল মোহৰ মাৰি 'নৈষধচৰিত' সৰস্বতীৰ অনুমোদিত বুলি ৰাজকীয় প্ৰমাণ পত্ৰ দি হৰ্ষক বিধিমেতে বিদায় দিলে।

কাল : শ্ৰীহৰ্ষ আছিল কান্যকুব্জৰ ৰজা বিজয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভাৰ কবি। জয়চন্দ্ৰৰ বংশধৰ ৰাজপুত্ৰসকলক গহড়ৱাল বোলা হৈছিল, এঘাৰ বাৰ শতাব্দীত এই বংশ উত্তৰ ভাৰতত বৰ বিখ্যাত আছিল। এওঁলোকেই কনৌজৰ ৰাজবংশধৰ। পিছত তেওঁলোকে কাশীত ৰাজধানী পাতে। জয়চন্দ্ৰই কাশীৰ পৰা বিশাল সাম্ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। এওঁৰ পিতৃ বিজয়চন্দ্ৰ। বিজয়চন্দ্ৰই ১১৫৬ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১১৯৩ খৃষ্টাব্দলৈ ৰাজ শাসন কৰে। এতেকে শ্ৰীহৰ্ষৰ আৰিভাৰ কাল দ্বাদশ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্ধ। কাৰণ এওঁ বিজয়চন্দ্ৰ আৰু জয়চন্দ্ৰ ৰাজসভাৰ কবি আছিল।

শ্ৰীহৰ্ষৰ ৰচনাৱলী : শ্ৰীহৰ্ষই কেবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। আটাইবোৰ গ্ৰন্থৰ নাম 'নৈষধচৰিত'ৰ প্ৰত্যেক সৰ্গৰ শেষৰ শ্লোকত উল্লেখ কৰিছে।

১। নৈষধচৰিত

২। শ্ৰীহৰ্ষবিচাৰণ প্ৰকৰণ : ই এখন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ। ইয়াত ক্ষণিকবাদৰ নিৰাকৰণ কৰা আছে।

৩। বিজয়প্ৰশস্তি : বিখ্যাত যোদ্ধা বিজয়ী বীৰ বিজয়চন্দ্ৰক প্ৰশংসা কৰি লিখা এখন প্ৰশস্তি।

৪। অৰ্ণৱবৰ্ণন

৫। শিৱশক্তিৰসিদ্ধি

৬। খণ্ডন-খণ্ড-খাদ্য : ই এখন বেদান্তৰ গ্ৰন্থ। ইয়াত নৈয়ায়িক তৰ্ক প্ৰণালী অনুসৰণ কৰি কবিয়ে ন্যায়াৰ সিদ্ধান্তৰ খণ্ডন কৰিছে তথা অদ্বৈত বেদান্তৰ সিদ্ধান্ত স্থাপন কৰিছে।

৭। গৌড়োবীংশকুন প্ৰশস্তি।

৮। ছন্দ প্ৰশস্তি

৯। নৱসাহসাক্ষচৰিতচম্পূ

১০। ঈশ্বৰাভিসন্ধি।

৪.৬.১ নৈষধচৰিত কাব্য

মহাকাব্য শ্ৰীহৰ্ষই 'মহাভাৰত'ৰ বনপৰ্বৰ ৫০-৭৮ অধ্যায়ত বৰ্ণিত নল-দময়ন্তীৰ আখ্যানৰ আধাৰত 'নৈষধচৰিত' ৰচনা কৰিছে। শ্ৰীহৰ্ষই মূল কথাৰ সলনি নকৰাকৈ এখন মহাকাব্যৰ লক্ষণ প্ৰতিফলিত কৰি অনেক অভিনৱ বৰ্ণনাৰে কাব্যখন পটুৱৈৰ মনোৰঞ্জনেৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰিছে।

কাব্যখন ২২ টা সৰ্গত ২৮৩০ টা শ্লোকৰ সমষ্টি। ইয়াৰ প্ৰতিটো সৰ্গত শতাধিক শ্লোক আছে। নিষধ দেশৰ ৰজা নল আৰু বিদৰ্ভৰ ৰজা ভীমৰ কন্যা, দময়ন্তীৰ প্ৰণয় কাহিনীয়েই এই কাব্যৰ বিষয়বস্তু।

কাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গত মুগয়াবৰ্ণন তথা ৰজা নলৰ দ্বাৰা হংসক কুণ্ডিনপুৰলৈ পঠোৱা হৈছে, তৃতীয় সৰ্গত নিৰ্জন ঠাইত দময়ন্তীৰ আগত হংসৰ দ্বাৰা নলৰ পৰাক্ৰম, সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনা, চতুৰ্থ সৰ্গত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ পূৰ্বানুৰাগ তথা বিয়োগ অৱস্থাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা, পঞ্চম সৰ্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰ আয়োজন আৰু ইন্দ্ৰ, বৰুণ, অগ্নি তথা যমৰ দ্বাৰা নলক তিৰস্কৰিণী বিদ্যাৰ সহায়ত অন্তঃপুৰলৈ পঠোৱাৰ বৰ্ণনা, ষষ্ঠ সৰ্গৰ পৰা নৱম সৰ্গলৈ নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ আগত দেৱতাসকলৰ বাণী নিবেদন, দময়ন্তীৰ নলৰ প্ৰতি একান্ত নিষ্ঠা। দশম সৰ্গত স্বয়ম্বৰ আৰু দময়ন্তীৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনা আছে। একাদশ তথা দ্বাদশ সৰ্গত স্বয়ম্বৰলৈ অহা ৰজাসকলৰ মনোৰঞ্জন বৰ্ণনা পোৱা যায়। ত্ৰয়োদশ সৰ্গত নলৰ ৰূপত স্বয়ম্বৰত উপস্থিত হোৱা চাৰিওজন দেৱতাৰ বৰ্ণনা তথা সৰস্বতীৰ দ্বাৰা নলৰ বৰ্ণনা, চতুৰ্দশ সৰ্গত দময়ন্তীৰ নিষ্ঠাৰ ওপৰত প্ৰসন্ন হৈ দেৱতাসকলে স্বৰূপ ধাৰণা কৰা আৰু নলৰ লগত দময়ন্তীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা, পঞ্চদশ সৰ্গত দৰা-কইনাৰ প্ৰসাধন সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনা, ষষ্ঠদশ সৰ্গত পাণিগ্ৰহণ, সপ্তদশ সৰ্গত ইন্দ্ৰাদিয়ে স্বৰ্গলৈ যোৱাৰ বাটতে কলিৰ সমাগম হয় আৰু কলিয়ে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খোজা নাস্তিকতাবাদ দেৱতাসকলে খণ্ডন কৰা বৰ্ণিত হৈছে। অষ্টাদশ সৰ্গত নল আৰু দময়ন্তীৰ প্ৰথম সমাগমৰ বৰ্ণনা আছে। শেষৰ চাৰিটা সৰ্গত (১৯-২২ শ) নল-দময়ন্তীৰ ব্যৱহাৰিক জীৱন, দাম্পত্য প্ৰণয়, দেৱতা স্তুতি আদিৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। এনেদৰে সুন্দৰ কলা প্ৰদৰ্শনেৰে কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

৪.৬.২ শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্য প্ৰতিভা

শ্ৰীহৰ্ষ মাঘ আৰু ভাৰৱিৰ দৰে কলাবাদী কবি। তেওঁৰ কাব্যতো শৃঙ্গাৰ বসাত্মক বৰ্ণনাৰ প্ৰাচুৰ্য্য অধিক। এই কাব্যত বাৎসায়নৰ 'কামসূত্ৰ'ৰ প্ৰভাৱ অপৰিসীম। বিশেষতঃ ১৭ শ আৰু ১৮ শ সৰ্গ দুটা তাৰে পৰিচায়ক। তেওঁৰ কাব্যত সন্তোগ আৰু বিপ্ৰলম্ব দুয়ো প্ৰকাৰ শৃঙ্গাৰ বৰ্ণিত হৈছে। নাৰীৰ ৰূপ বৰ্ণনাত শৃঙ্গাৰ বসৰ মধুৰ ব্যঞ্জনা শ্ৰীহৰ্ষৰ লেখনিৰে প্ৰকাশ পাইছে। শৃঙ্গাৰ বসৰ উপৰিও বীৰ, কৰুণ, হাস্য আদিৰ সুন্দৰ দৃষ্টান্ত পোৱা যায় 'নৈষধচৰিত' গ্ৰন্থত।

‘নৈষধচৰিত’ত প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনাও অনেক। ইয়াৰ প্ৰথম, চতুৰ্থ, ১৯ আৰু ২০শ তম সৰ্গত প্ৰকৃতিৰ মনোমোহা বৰ্ণনা পোৱা যায়। তাত ৰাতিপুৱা, সন্ধ্যা, সূৰ্য্য, বন-উপবন, নদ-নদী, পুখুৰী, সমুদ্ৰ আদি সুন্দৰ ৰূপত দেখা যায়।

শ্ৰীহৰ্ষৰ কাব্যত উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, অতিশয়োক্তি, স্বভাবোক্তি, অপহুতি, সন্দেহ, শ্লেষ আদি অৰ্থলক্ষ্যৰ বাহিৰেও অনুপ্ৰাস, যমক আদি শব্দালক্ষ্যৰ সুন্দৰ সমাৱেশ দেখা যায়।

শ্ৰীহৰ্ষই নৈষধ চৰিতৰ কোনো কোনো ঠাইত বৌদ্ধ, চাৰ্বাক, ন্যায়, সাংখ্য, বৈশেষিক, মীমাংসা, যোগ আৰু অদ্বৈতবেদান্তৰ ব্যাখ্যা কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

‘নৈষধচৰিত’ৰ মূল কথাবস্তু কি ? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৭ ক্ষেমেন্দ্র

কাশ্মীৰী কবিসকলৰ মাজত ক্ষেমেন্দ্র এজন প্ৰসিদ্ধ কবি। তেওঁৰ ৰচনাৱলীৰ বেছিভাগ ‘মহাভাৰত’ৰ ওপৰত ভেটি কৰি ৰচনা কৰা বাবে তেওঁক ব্যাসদেৱৰ আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁৰ পিতৃ আৰু পিতামহৰ নাম ক্ৰমে প্ৰকাশেন্দ্র আৰু সিন্ধু। ক্ষেমেন্দ্রই আচাৰ্য্য অভিনৱগুপ্তৰ ওচৰত সাহিত্য অধ্যয়ন কৰিছিল। আগতে ক্ষেমেন্দ্র শৈৱ আছিল। পিছলৈ তেওঁ বৈষ্ণৱ হয়। তেওঁ কাশ্মীৰৰ ৰজা অনন্তৰ সভাকবি আছিল।

ক্ষেমেন্দ্রৰ ৰচনাৱলী :

ক্ষেমেন্দ্র এগৰাকী প্ৰতিভাশালী কবি আছিল। খুব কমসংখ্যক সংস্কৃত কবিয়ে তেওঁৰ দৰে অনেক বিষয়ৰ ওপৰত বহু সংখ্যক গ্ৰন্থ লিখিছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থসমূহক চাৰি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

- ক) সংক্ষিপ্ত কাব্যিক গ্ৰন্থ : (১) ৰামায়ণমঞ্জৰী বা ৰামায়ণকথাসাৰ (২) ভাৰতমঞ্জৰী (৩) বৃহৎকথামঞ্জৰী (৪) দশৱতাৰচৰিত (৫) বৌদ্ধাৱদানকল্পলতা বা অৱদানকল্পলতা।
- খ) নীতিগৰ্ভ কাব্য : (৬) কলাবিলাস (৭) সময়মাতৃক (৮) চাৰুচৰ্য্যাসতক (৯) সেৱসেৱকোপদেশ (১০) দৰ্পদলন (১১) দেশোপদেশ (১২) নৰ্মমালা (১৩) চতুৰ্বৰ্গসংগ্ৰহ।
- গ) ছন্দ আৰু অলঙ্কাৰ : (১৪) কবিকৰ্ণাভৰণ (১৫) ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা (১৬) সুবৃত্ততিলক
- ঘ) সানমিহলি : (১৭) লোকপ্ৰকাশকোশ (১৮) নীতিকল্পতৰু (১৯) ব্যাস শতক (২০) নৃপাৱলী।

উক্ত গ্ৰন্থসমূহৰ উপৰিও (১) শশীবংশ মহাকাব্য (২) অমৃতবঙ্গ কাব্য (৩) অৱসৰ সাৰ (৪) মুক্তাৱলী (৫) লাৱণ্যৱতী (৬) পৱনপঞ্চশিকা (৭) পদ্যকাদম্বৰী (৮) নীতিলতা (৯) বিনয়বল্লী (১০) মুনিমতমীমাংসা - এই দহ খনো ক্ষেমেন্দ্রৰ ৰচনা বুলি কোৱা হয়।

ইয়াত কেৱল পাঁচখন কাব্যগ্ৰন্থ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰা হ'ল। অন্য গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে যথাস্থানত লিখা হ'ব।

ৰামায়ণমঞ্জৰী : 'ৰামায়ণমঞ্জৰী' বাল্মীকিৰ দ্বাৰা ৰচিত ৰামায়ণৰ সংক্ষিপ্ত সাৰ। গ্ৰন্থখনে একাদশ শতিকাত বাল্মীকি ৰামায়ণৰ কি অৱস্থা আছিল তাক বুজাত সহায় কৰে। কাব্য হিচাপে উচ্চামনৰ নহয় এইখন।

ভাৰতমঞ্জৰী : 'ভাৰতমঞ্জৰী' ব্যাসকৃত মহাভাৰতৰ সংক্ষিপ্তসাৰ। এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰি ক্ষেমেন্দ্রই নিজকে কবিকৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হয় আৰু 'ব্যাস' উপাধিৰে বিভূষিত হয়। তাৰ ইঙ্গিত গ্ৰন্থৰ অন্তিম শ্লোকত আছে।

এষবিষুৎকথাৰ্থ পুন্যৰং সলিলোক্ষিতঃ।

প্ৰাপ্তঃ সামান্যজল্লোহপি ক্ষেমেন্দ্রো২দ্যকবীন্দ্রতাম্।।

গ্ৰন্থখনৰ কাব্যিক মহত্ব নাই। গ্ৰন্থখন নীৰস। 'মহাভাৰত'ৰ মাজৰ পৰা পক্ষিপ্তাংশ বিচৰাত ই সহায় কৰে।

বৃহৎকথামঞ্জৰী : গল্পসাহিত্যত আলোচনা কৰা হ'ব।

দশাৱতাৰচৰিত : ই বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰ বিষয়ক আখ্যানসমূহৰ ভিত্তিত কৰা এক কাব্যিক প্ৰচেষ্টা। এই কাব্যত ৰাম অৱতাৰৰ যি বৰ্ণনা আছে তাত কবিয়ে কিছু অভিনৱত্ব সংযোগ কৰিছে। বুদ্ধক দশাৱতাৰ এক অৱতাৰ ৰূপত প্ৰদৰ্শন কৰাৰ উদাহৰণ গুৰুত্বপূৰ্ণ।

বৌদ্ধাৱদানকল্পলতা : ই বৌদ্ধ জাতককথাৰ সংকলন। ক্ষেমেন্দ্রই ১০৭ টা পল্লৱ ৰচনা কৰিছে। তেওঁৰ পুত্ৰই আৰু এটা পল্লৱ যোদ দি ১০৮ টা পল্লৱেৰে গ্ৰন্থখন সমাপ্ত কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ক্ষেমেন্দ্রৰ ৰচনাৱলীৰ বৈশিষ্ট্য কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

মহাকাৱি কালিদাসৰ অব্যবহিত পৰৱৰ্তী কালত মাঘ, ভাৰৱি, শ্ৰীহৰ্ষ আদি কবিয়ে বহু গুণ বিশিষ্ট ভালেমান মহাকাব্য ৰচনা কৰে। এইক্ষেত্ৰত প্ৰতিজন কবিৰ ৰচনাত স্বকীয় মৌলিক গুণ প্ৰতিফলিত হৈছে।

8.9 আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। আলোচনা কৰক— ‘ভাৰবেৰথগৌৰৱম’।
- ২। ভাৰবি আৰু মাঘৰ ৰচনাৱলীৰ তুলনা কৰক।
- ৩। শ্ৰীহৰ্ষৰ মহাকাব্যৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ আলোচনা কৰক।

8.10 প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

থানেশ্বৰ শৰ্মা	:	সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত
গৌৰী নাথ শাস্ত্ৰী	:	সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস
হৰমোহন দাস	:	সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী
A.B. Keith	:	History of Sanskrit Literature
M. Winternitz	:	History of Indian Literature
C.K. Raja	:	Survey of Sanskrit Literature

* * *

পঞ্চম বিভাগ
সংস্কৃত খণ্ডকাব্য

বিভাগৰ গঠন :

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ সংস্কৃতকাব্যৰ ভাগ
- ৫.৪ খণ্ডকাব্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
- ৫.৫ খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ
- ৫.৬ খণ্ডকাব্যৰ স্বৰূপ
- ৫.৭ সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ বৈশিষ্ট্য
- ৫.৮ খণ্ডকাব্যৰ প্ৰকাৰ
 - ৫.৮.১ সন্দেশকাব্য বা দূতকাব্য
 - ৫.৮.২ শৃঙ্গাৰকাব্য
 - ৫.৮.৩ স্তোত্রকাব্য বা ভক্তিকাব্য
 - ৫.৮.৪ নীতিকাব্য
- ৫.৯ আধুনিক সংস্কৃত খণ্ডকাব্য
- ৫.১০ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.১২ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰিসৰ অতি বিশাল। এই বিশাল সংস্কৃত বাঙ্গলায়ৰ অন্তৰ্গত এটা ভাগ হৈছে সংস্কৃত খণ্ডকাব্য। খণ্ডকাব্যসমূহৰো সামগ্ৰিকভাৱে বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ কৰাটো অতি কঠিন। কষ্টসাধ্য এই বিষয়টোক আধাৰ হিচাপে লৈ সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ বিকাশ, উৎপত্তি আদিৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে বৰ্তমান অংশত। প্ৰাচীন সংস্কৃতৰ পৰা নব্যধাৰালৈ আটাইখিনিকে সামৰি পাঠটো যুগুত কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগত সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ এক সামগ্ৰিক ৰূপৰেখা দাঙি ধৰা হৈছে। এই বিভাগৰ আলোচনা অধ্যয়ন কৰি আপোনালোকে—

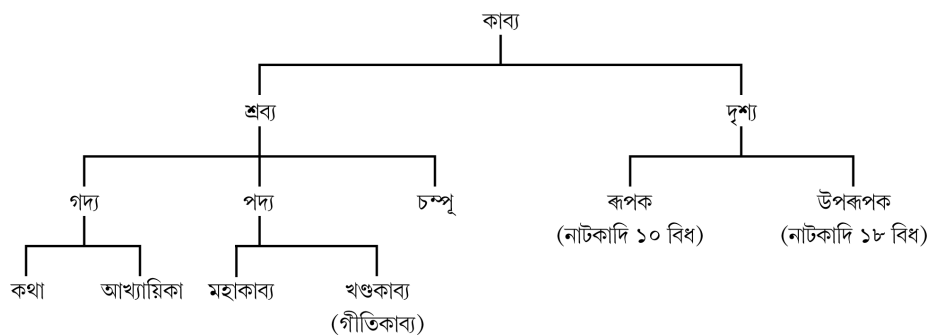
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম্পৰা তথা খণ্ডকাব্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

- সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ প্ৰকাৰ আৰু বিভিন্ন স্তৰবোৰৰ বৈশিষ্ট্য অনুধাৰন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ আৰম্ভণিৰ কালটোৰ লগতে বৰ্তমানলৈকে খণ্ডকাব্যৰ সমৃদ্ধিৰ বিষয়েও আভাস পাব।

৫.৩ সংস্কৃতকাব্যৰ ভাগ

ভাৰতবৰ্ষ তথা সমগ্ৰ বিশ্বৰেই প্ৰাচীনতম ভাষাসমূহৰ ভিতৰত সংস্কৃত ভাষাও অন্যতম। সংস্কৃত বাঙালিক প্ৰথমতে বৈদিক আৰু লৌকিক— এই দুটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে। ঋক্, যজুঃ, সাম, অথৰ্ব— এই চাৰিবেদ, ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহ, আৰণ্যক, উপনিষদসমূহ, শিক্ষা, কল্প, নিৰুক্ত, ব্যাকৰণ, ছন্দ, জ্যোতিষ— এই ছয় বেদাঙ্গ, প্ৰাতিশাখ্য আৰু সূত্ৰগ্ৰন্থসমূহে হৈছে বৈদিক সাহিত্য। আকৌ ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণৰ উদ্গম কালৰ পৰাই লৌকিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী আৰম্ভ হোৱা বুলি কোৱা হয়। ৰামায়ণে হৈছে লৌকিক সাহিত্যৰ আদিগ্ৰন্থ। সেয়েহে ৰামায়ণক আদিকাব্য আৰু বাৰ্মীকিক আদিকবি বোলা হয়। আলংকাৰিকসকলে সমগ্ৰ লৌকিক সাহিত্যক আকৌ সাহিত্যৰ লিখনশৈলী অনুসৰি দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে — দৃশ্যকাব্য আৰু শ্ৰব্যকাব্য। শব্দৰ বাহিৰেও পাত্ৰসমূহৰ বেশভূষা, ভাৱ-ভঙ্গিমা, আকৃতি, ক্ৰিয়া আৰু অভিনয়ৰ দ্বাৰা দৰ্শকৰ হৃদয়ত বসাস্বাদন কৰোৱা কাব্য হ'ল দৃশ্যকাব্য। দৃশ্যকাব্যৰ আকৌ দুটা মুখ্য ভাগ আছে— ৰূপক আৰু উপৰূপক। নাটক আদি ৰূপকৰ দহটা ভাগ পোৱা যায় আৰু উপৰূপকৰ নাটিকা আদি ঠাঠৰটা ভাগ পোৱা যায়। আনহাতে, যিবোৰ কাব্য নিজে পঢ়ি বা আনৰ দ্বাৰা শুনিও বসাস্বাদন কৰিব পাৰি সেইবোৰে হ'ল শ্ৰব্যকাব্য। শ্ৰব্যকাব্যই পাঠক শ্ৰোতাসকলৰ হৃদয়ত বসৰ সঞ্চাৰ কৰে। এই শ্ৰব্যকাব্যক আকৌ তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে— গদ্য, পদ্য আৰু চম্পূ। গদ্যকাব্যৰ আকৌ কথা আৰু আখ্যায়িকা বুলি দুটা ভাগ আছে। গদ্যৰ্থক পদ্ধাতুৰদ্বাৰা নিষ্পন্ন হোৱা পদ্য শব্দই গতিৰ প্ৰধানতাক বুজায়। সেয়েহে তাল, লয় আৰু ছন্দত থকা ব্যৱস্থাকে পদ্য বুলিব পাৰোঁ। পদ্যকাব্য আকৌ মহাকাব্য আৰু খণ্ডকাব্য ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ। চম্পূকাব্য হ'ল য'ত গদ্য আৰু পদ্য— উভয়তেই কাব্যখনৰ মুখ্য বিষয়সমূহ ৰচনা কৰা হয়।

কাব্যৰ বিভাজনসমূহ এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি—

জানি থোৱা ভাল

- বেদ হ'ল অতি বিশাল, অনাদি, অনন্ত আৰু অপৌৰুষেয় জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ। জ্ঞানার্থক ৰিদ্ ধাতুৰ পৰা বেদ শব্দ সম্পন্ন হৈছে। সাধাৰণতে বিদ্যা বা জ্ঞানেই হৈছে বেদ যাক প্ৰত্যক্ষ বা অনুমান আদিৰে সহজে জনা নাযায়। এনেকুৱা অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞানস্বৰূপ বেদৰ দুটা ভাগ আছে মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণ (মন্ত্ৰব্ৰাহ্মণয়োৰ্বেদনামধেয়ম্ অৰ্থাৎ মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণক বেদ বোলা হয়)। বেদ বুলি ক'লে সাধাৰণতে চাৰিখন বেদৰ মন্ত্ৰভাগকে বুজো। ব্ৰাহ্মণৰ আকৌ তিনিটা খণ্ড আছে — ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ বা বেদান্ত।
- আদিকবি বাস্মীকি ৰচিত আদিকাব্য ৰামায়ণত সাতটা কাণ্ড আছে— বালকাণ্ড, অযোধ্যাকাণ্ড, অৰণ্যকাণ্ড, কিষ্কিন্ধাকাণ্ড, সুন্দৰকাণ্ড, যুদ্ধকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড।
- কৃষ্ণদ্বৈপায়ন বেদব্যাস প্ৰণীত মহাভাৰতত ১৮টা পৰ্ব আছে— আদিপৰ্ব, সভাপৰ্ব, বনপৰ্ব, বিৰাটপৰ্ব, উদ্যোগপৰ্ব, ভীষ্মপৰ্ব, দ্ৰোণপৰ্ব, কৰ্ণপৰ্ব, শল্যপৰ্ব, সৌপ্তিকপৰ্ব, স্ত্ৰীপৰ্ব, শান্তিপৰ্ব, অনুশাসনপৰ্ব, অশ্বমেধপৰ্ব, আশ্ৰমিকপৰ্ব, মৌষলপৰ্ব, মহাপ্ৰস্থানিকপৰ্ব আৰু স্বৰ্গাৰোহণ পৰ্ব।
- পুৰাণ ঠাৰখন। অষ্টাদশ পুৰাণ হ'ল— ব্ৰহ্মা, পদ্ম, বিষ্ণু, শিৱ, ভাগৱত, নাৰদীয়, মাৰ্কণ্ডেয়, অগ্নি, ভৱিষ্য, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্ত, লিঙ্গ, বৰাহ, স্কন্দ, ৰামন, কুৰ্ম, মৎস্য, গৰুড় আৰু ব্ৰহ্মাণ্ড। (বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণত ১৮ খন পুৰাণৰ নাম এনেদৰে দিয়া হৈছে; বিষ্ণুপুৰাণ, ৩৬/২০-২৪; ভাগৱতপুৰাণ, ১২/১২/৩-৮)

৫.৪ খণ্ডকাব্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

ভাৰতীয় সাহিত্যৰ সকলোবোৰ অংশৰে উদ্ভৱস্থল বেদ বুলিয়েই অভিহিত কৰা হয়। তেনেদৰে খণ্ডকাব্য বা গীতিকাব্যৰো বীজ ঋগ্বেদৰ সূক্ততেই উপলব্ধ হয়। ঋগ্বেদৰ বিভিন্ন সূক্তত পোৱা দেৱতাসকলৰ স্তুতিসমূহত মুক্তক স্তোত্র সাহিত্যৰ মূলতত্ত্ব পোৱা যায়। মনীষিসকলে ঋগ্বেদৰ উষাসূক্ত বা সূৰ্য্যসূক্ততে প্ৰথমে গীতিকাব্যৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় বুলি কৈছে। তেনেদৰে স্তোত্রকাব্য বা ভক্তিমূলক কাব্যসমূহৰো উদ্গম ঋগ্বেদতেই হৈছিল। বিশেষকৈ ঋগ্বেদৰ সপ্তম মণ্ডলৰ বৰুণসূক্তই ভক্তিগীতিৰ সুন্দৰ চানেকি বুলি ক'ব পাৰি। ঋগ্বেদৰ অক্ষসূক্ত, ভিক্ষুসূক্ত, সংজ্ঞানসূক্ত আদিত গীতিকাব্যৰ ধ্বনি শুনা যায়। বেদৰ পাছতে ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণ আদিৰ বিভিন্ন স্থানত বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ স্তুতি প্ৰসঙ্গত স্তোত্র গীতিকাব্যৰ ধাৰণা পোৱা যায়। তদুপৰি পৰৱৰ্তীকালত পৌৰাণিক সাহিত্যসমূহত খণ্ডকাব্যৰ বিকশিত ৰূপ দেখা যায়। কিন্তু লৌকিক খণ্ডকাব্যসমূহৰ বৰ্তমানস্বৰূপ বিধিগতভাৱে মহাকবি কালিদাস বিৰচিত মেঘদূত আৰু ঋতুসংহাৰতে পোৱা যায়।

খণ্ডকাব্য পৰম্পৰাৰ প্ৰথম কাব্যৰূপে ১০০ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত মাতৃচেতৰ ‘মহাৰাজ কণিক্লেথ’ নামৰ গ্ৰন্থখনকে কোৱা হয়। বৃদ্ধাৱস্থাত মাতৃচেতে মহাৰাজ কণিক্লেথ অনুৰোধত বৌদ্ধধৰ্মৰ গভীৰ তত্ত্বসমূহ সহজ-সৰল ভাষাত ব্যাখ্যা কৰি বৌদ্ধিক মূলনীতি তথা নৈতিক জীৱনৰ আদৰ্শসমূহ চিঠিৰ ৰূপত পদ্য ছন্দত লিখি মহাৰাজ কণিক্লেথ প্ৰেৰণ কৰিছিল। সেই লেখনিসমূহে হ’ল ‘মহাৰাজকণিক্লেথ’ নামৰ খণ্ডকাব্যখন। গ্ৰন্থখন এতিয়াও তিব্বতী সংগ্ৰহালয়ত সুৰক্ষিত হৈ আছে। সপ্তম শতাব্দীত চক্ৰকবিয়ে ৰচনা কৰা ‘জানকীপৰিণয়’ নামৰ খণ্ডকাব্যখনত আঠটা সৰ্গ আছে। জৈন কবি ধনঞ্জয়ে সপ্তম শতাব্দীত ৩৯টা ইন্দ্ৰবজ্ৰাছন্দৰ ‘বিষাপহাৰস্তোত্ৰ’ নামৰ এখন খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। ৭০০ শকত আচাৰ্য জিনসেনে ‘পাৰ্শ্বাভ্যুদয়’ নামৰ খণ্ডকাব্যখন ৩৩৪টা মন্দাক্ৰান্তা ছন্দৰ শ্লোকত ৰচনা কৰে। তেওঁৰ শিষ্য গুণভদ্ৰই ২৭২টা পদ্যত ‘আত্মানুসন্ধান’ নামৰ আন এখন খণ্ডকাব্য লিখে। ৯০০ খ্ৰীষ্টাব্দত নৈয়ায়িক জয়ন্তৰ পুত্ৰ অভিনন্দই বাণভট্টৰ কাদম্বৰীৰ বিষয়বস্তুক অৱলম্বন কৰি ‘কাদম্বৰীকথাসাৰ’ নামেৰে আঠটা সৰ্গত এখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। দশম শতাব্দীত মহাকবি পুষ্পদন্তই ‘নায়কুমাৰচৰিট’ (যাগকুমাৰ-চৰিত) আৰু ‘জমহৰ-চৰিট’ (যশোধৰচৰিত) নামৰ দুখন খণ্ডকাব্য অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচনা কৰে। একাদশ শতাব্দীত জৈনকবি মল্লিসেনে ‘নায়কুমাৰ কাব্য’ নামৰ খণ্ডকাব্যখন পাঁচটা সৰ্গত ৰচনা কৰে। ত্ৰয়োদশ শতাব্দীত আশাধৰ নামৰ এজন পণ্ডিতে ‘ভাৰতেশ্বৰাভ্যুদয়কাব্য’ আৰু ‘ৰাজমতীবিপ্লৱ’ নামৰ দুখন খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। সেই সময়তে জৈন কবি শ্ৰুতসাগৰে ‘যশস্তিলকচন্দ্ৰিকা’, ‘শ্ৰীপালচৰিত’ আৰু ‘যশোধৰচৰিত’ নামৰ তিনিখন খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। চতুৰ্দশ শতাব্দীত বিজয়নগৰৰ ৰজা হৰিহৰৰ ৰাজকবি লোলংবৰাজে পাঁচটা সৰ্গত ‘হৰিবিলাস’ নামৰ এখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। ভট্টাৰক জ্ঞানভূষণৰ শিষ্য বাজিৰাজে ‘শ্ৰীপাল আখ্যান’, ‘সুলোচনাচৰিত’ আৰু ‘যশোধৰচৰিত’ নামৰ তিনিখন খণ্ডকাব্য অতি সুন্দৰ সাৱলীল ভাষাত প্ৰণয়ন কৰে।

ইয়াৰোপৰি বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজনে ৰচনা কৰা খণ্ডকাব্যসমূহৰ বেছিভাগেই কালৰ সোঁতত বিলুপ্ত হৈছে। ইতিহাসৰ বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ বৰ্ণনাতহে সেই গ্ৰন্থসমূহৰ উল্লেখ পোৱা যায়। স্মনামধ্য যশস্বী বহুতো কবিৰ নাম আজিও অজ্ঞাত হৈ আছে। তদুপৰি বিভিন্ন খণ্ডকাব্যৰ পাণ্ডুলিপি সাঁচিপাতৰ পুথিত ভাৰতবৰ্ষ তথা বিদেশৰ বিভিন্ন সংগ্ৰহালয়ত আজিও সুৰক্ষিত হৈ আছে।

৫.৫ খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ

সংস্কৃতৰ প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত সাহিত্যদৰ্পণকাৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজেই প্ৰথমে খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ নিৰূপণ কৰে। সাহিত্যদৰ্পণৰ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদত দৰ্পণকাৰে খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ এনেদৰে দিছে—

“খণ্ডকাব্যং ভৱেৎকাব্যস্যৈকদেশানুসাৰি চ।” (সাহিত্যদৰ্পণ, ৬, ৩২৯)

অৰ্থাৎ, যি পদ্যকাব্যত কাব্য বা মহাকাব্যৰ সকলো লক্ষণ প্ৰতিফলিত নহয় অথচ কিছুমান লক্ষণ খাটে, তেনেকুৱা পদ্যত্বক শ্ৰব্যকাব্যক খণ্ডকাব্য বোলা হয়। উদাহৰণ, যেনে, মেঘদূত আদি (সাহিত্যদৰ্পণ, বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী, পৃঃ নং- ৩৫৮)। এই প্ৰসঙ্গতে মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহো উল্লেখ কৰা হ’ল, কাৰণ নিম্নোক্ত মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহৰ কিছু লক্ষণ থকা কাব্যকে খণ্ডকাব্য বোলা হৈছে।

‘সাহিত্যদৰ্পণ’ৰ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদত মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহ এনেদৰে নিৰূপণ কৰা হৈছে—

‘সৰ্গবন্ধো মহাকাব্যং তত্রৈকো নায়কঃ শূৰঃ।।

সদ্বংশঃ ক্ষত্ৰিয়ো ৰাপি ধীৰোদাত্তগুণাষ্টিতঃ।

একবংশভৰা ভূপাঃ কুলজা বহরোহপি বা।।

শৃঙ্গাৰবীৰশাস্ত্ৰানামেকোহঙ্গী বস ইষ্যতে।

অঙ্গানি সৰ্বেহপি বসাঃ সৰ্বে নাটকসঙ্ঘয়ঃ।।

ইতিহাসোদ্ভৱং বৃত্তমন্যদ্বা সজ্জনাশ্ৰয়ম্।

চত্বাৰস্তস্য বৰ্গাঃ স্যুস্তেষেকং চ ফলং ভৱেৎ।।

আদৌ নমস্ত্ৰিযাশীৰী ৰস্তনিৰ্দেশ এৰ ৰা।

ক্ৰচিন্দি খলাদীনাং সতাং চ গুণকীৰ্তনম্।।

একবৃত্তময়ৈঃ পদ্যৈৰবসানেহন্যবৃত্তকৈঃ।

নাতিস্বল্পা নাতিদীৰ্ঘাঃ সৰ্গা অষ্টাধিকা ইহ।।

নানাবৃত্তময়ঃ ক্বাপি সৰ্গাঃ কশ্চন দৃশ্যতে।

সৰ্গান্তে ভাৱিসৰ্গস্য কথায়াঃ সূচনং ভবেত্।।

সঙ্ঘ্যাসূৰ্যোন্দুৰজনীপ্ৰদোষধ্বাস্ত্ৰাসৰাঃ।

প্ৰাতৰ্মধ্যাহ্নমৃগয়াশৈলতুৰনসাগৰাঃ।।

সম্ভোগৰিপ্ৰলম্বৌ চ মুনিস্বৰ্গপুৰাধ্বৰাঃ।

ৰণপ্ৰয়াণোপয়মমস্ত্ৰপুত্ৰোদয়াদয়ঃ।।

বৰ্ণনীয়া যথাযোগং সাস্ত্ৰোপাঙ্গা অমী ইহ।

কবেৰ্বৃত্তস্য ৰা নান্না নায়কস্যেতৰস্য ৰা।।

নামাস্য সৰ্গোপাদেয়কথয়া সৰ্গনাম তু।” (সাহিত্য-দৰ্পণ, ৬, ৩১৫-৩২৫)

অৰ্থাৎ, যি পদ্যকাব্য সৰ্গত বিভক্ত হৈ ৰচিত হয়, সেয়ে মহাকাব্য। ইয়াত এজন বীৰ নায়কৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণিত হয়। তেওঁ সদ্বংশজাত, ক্ষত্ৰিয় আৰু ধীৰোদাত্ত গুণযুক্ত হ’ব লাগিব। অথবা একে বংশতে ওপজা অনেক কুলীন নৃপতিৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণিত হ’ব পাৰে মহাকাব্যত। শৃঙ্গাৰ, বীৰ বা শাস্ত্ৰ— এই তিনিটা বসৰ যিকোনো এটা প্ৰধান বা অঙ্গীৰস ৰূপে আৰু আনবোৰ বস তাৰ অঙ্গবস ৰূপে থকাটো আৰু নাটকৰ পঞ্চসন্ধি থকাটো

প্ৰয়োজনীয়। কোনো ঐতিহাসিক ঘটনা বা কোনো মহাপুৰুষৰ বিষয়ে থকা লোকপ্ৰসিদ্ধ ঘটনাকে মহাকাব্যৰ মুখ্য বিষয় হ'ব লাগে। ইয়াত ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ— এই চতুৰ্ভুজৰ যিকোনো এটা প্ৰধান ফলস্বৰূপে প্ৰতিপাদিত হ'ব লাগে। মহাকাব্যৰ আৰম্ভণিতে নমস্কাৰবাচক, আশীৰ্বাদবাচক বা বস্তুনিৰ্দেশাত্মক মঙ্গলাচৰণ থাকিব লাগে। খললোকৰ নিন্দা, সাধুসকলৰ গুণানুকীৰ্তনো ইয়াত থকাটো বাঞ্ছনীয়। মহাকাব্যৰ একেটা সৰ্গৰ শ্লোকবোৰ বিভিন্ন ছন্দত ৰচিত হোৱাৰ লগতে সৰ্গ এটাৰ শেষৰফালে পৰৱৰ্তী সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ ইঙ্গিত থাকিব লাগে। কাব্যৰ ভিতৰত যিকোনো স্থানত বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্তৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি সন্ধ্যা, সূৰ্য, চন্দ্ৰ, নিশা, প্ৰদোষ, অন্ধকাৰ, দিন, ৰাতিপুৱা, দুপৰীয়া, মূগয়া, পৰ্বত, ঋতু, বননি, উপবন, সাগৰ, সম্ভোগ, বিয়োগ, মুনিচৰিত্ৰ, স্বৰ্গ, নগৰ, যজ্ঞ, সংগ্ৰাম, যাত্ৰা, বিবাহ, মন্ত্ৰণা, পুত্ৰজন্মোৎসৱ আদি বিষয়ৰ সাজোপাজ বৰ্ণনা থাকিব লাগে। কবিৰ নাম, বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্ত, নায়কৰ নাম অথবা আন কোনো আৱশ্যকীয় বিষয় অনুসৰি মহাকাব্যৰ নাম ৰাখিব লাগে আৰু সৰ্গবোৰৰ নাম তাত বৰ্ণিত বিষয়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰাখিব লাগে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহৰ ভিতৰত মাত্ৰ কিছুমান লক্ষণহে খণ্ডকাব্যত থাকে। মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহ আংশিকভাৱে থকা বাবেই তেনেকুৱা গ্ৰন্থক খণ্ডকাব্য বোলা। পৰৱৰ্তীকালত খণ্ডকাব্যসমূহক গীতিকাব্য, নীতিকাব্য, সন্দেশকাব্য আদি বুলিও অভিহিত কৰা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

- স্তোত্ৰ হ'ল ভগৱান বা দেৱ-দেৱীৰ স্তুতিবিষয়ক মন্ত্ৰ।
- সূক্ত হ'ল বেদত থকা কোনো এজন দেৱতাৰ ঋষিদৃষ্ট স্তুতি থকা মন্ত্ৰৰ সমষ্টি। সূক্তত সাধাৰণতে এজন বা দুজন বা কেতিয়াবা বহুতো দেৱতাৰ বিষয়ে স্তুতি পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে ঋগ্বেদৰ প্ৰায় ১০৫০০ মন্ত্ৰ ১০২৮টা সূক্তত অন্তৰ্ভুক্ত।
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ এগৰাকী বিদগ্ধ পণ্ডিত হ'ল মহাকবি কালিদাস। মহাকবিজনৰ নামত অনেক গ্ৰন্থ প্ৰচলিত হৈ থাকিলেও পণ্ডিতসকলে মাত্ৰ সাতখন গ্ৰন্থহে তেখেতৰ প্ৰকৃত ৰচনা বুলি মত পোষণ কৰে। সেইকেইখন হ'ল— 'কুমাৰসম্ভৱ' আৰু 'ৰঘুবংশ' মহাকাব্য, 'ঋতুসংহাৰ' আৰু 'মেঘদূত' খণ্ডকাব্য, 'অভিজ্ঞানশকুন্তল', 'মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ' আৰু 'বিদ্ৰুমোৰ্বশীয়া' হ'ল নাটক।
- সংস্কৃত সাহিত্যত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাব্য ৰচনা কৰিলেও বাণভট্টক বিশিষ্ট গদ্যকাব্যকাৰ হিচাপে চিহ্নিত কৰা হয়। গদ্যকাব্যৰ দুটা ভাগ হ'ল কথা আৰু আখ্যায়িকা আৰু বাণভট্টই ক্ৰমান্বয়ে 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষচৰিত' নামেৰে কথা আৰু আখ্যায়িকা ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

৫.৬ খণ্ডকাব্যৰ স্বৰূপ

সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰসমূহত খণ্ডকাব্য বা গীতিকাৰ্যৰ ওপৰত বিশদ বিৱৰণ পোৱা নাযায়। কিন্তু গীতিকাৰ্য বা খণ্ডকাব্যসমূহৰ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা বিদ্বানসকলে খণ্ডকাব্যৰ স্বৰূপ এনেদৰে নিৰূপণ কৰিছে যে কাব্যৰ যিটো প্ৰকাৰত পদ্যবদ্ধ ৰচনাসমূহত পূৰ্বাপৰ প্ৰসঙ্গসমূহৰ আৱশ্যকতা নাথাকে, অৰ্থাৎ প্ৰত্যেক পদ্যৰে ভাবাভিব্যক্তিসমূহ সম্পূৰ্ণৰূপে স্বাধীন হয়, সেইসমূহে খণ্ডকাব্য। এই কাব্যসমূহত কাব্যতত্ত্বৰ লগতে সঙ্গীতাত্মকতা আৰু ভাবপ্ৰধানতাও উপলব্ধ হয়। শাস্ত্ৰীয় দৃষ্টিত এই খণ্ডকাব্যসমূহকে গীতিকাৰ্য নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে। খণ্ডকাব্যসমূহৰ অন্তৰ্গত স্তোত্র বা নীতিবিষয়ক কাব্যসমূহ প্ৰায় মুক্তক কাব্যৰ ৰূপত পোৱা যায়। মুক্তক কাব্য অনুসৰি, কাব্যখনৰ প্ৰত্যেকলৈ পদ্যই স্বতন্ত্ৰভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় তথা স্বতঃপূৰ্ণভাৱে পাঠকক ৰসাস্বাদন কৰোৱাবলৈ সক্ষম হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১। খণ্ডকাব্যসমূহৰ অন্তৰ্গত কোনবোৰ কাব্য মুক্তক ধাৰাৰ অন্তৰ্গত আৰু কিয় ?

.....
.....
.....

৫.৭ সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ বৈশিষ্ট্য

আপোনালোকে ইতিমধ্যে জানিছে যে সংস্কৃত ভাষাত অলংকাৰিকসকলে খণ্ডকাব্য বা গীতিকাৰ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ নিৰ্দিষ্টকৈ উল্লেখ কৰা পোৱা নাযায়। কিন্তু উপলব্ধ খণ্ডকাব্যসমূহৰ আধাৰত কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বাবেই এই শ্ৰেণীৰ কাব্যসমূহ সমাজত অতি জনপ্ৰিয় হোৱা দেখা যায়। তাৰে কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১। **শৃঙ্গাৰৰসতা**— খণ্ডকাব্যসমূহৰ একশ্ৰেণীৰ কাব্য শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক। এইধৰণৰ কাব্যত সন্তোগ আৰু বিপ্লব— শৃঙ্গাৰৰ এই দুয়োটা ৰূপৰে অলঙ্কৰণৰ দ্বাৰা প্ৰেমৰ উদাত্তস্বৰূপ অংকন কৰা হয়। এই কাব্যসমূহত প্ৰেমৰ বাহ্যিকৰূপত আভ্যন্তৰীণ সৌন্দৰ্যক প্ৰাধান্য দিয়া পৰিলক্ষিত হয়।

২। **ভাবৰ কোমলতা**— এই শ্ৰেণীৰ কাব্যসমূহত মানৱ জীৱনৰ অত্যন্ত কোমল ভাৱসমূহ প্ৰস্ফুটিত হোৱা দেখা যায়। এই কাব্যসমূহত শৃঙ্গাৰ, শাস্ত অথবা কৰুণ ৰসৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। ভয়ানক, বীভৎস আদি ৰসৰ প্ৰায় অভাৱ পৰিলক্ষিত হয় এইবোৰ কাব্যত।

৩। **অনুভূতিপ্ৰৱণতা**— হৃদয়ক শিৰোগত কৰি কবিয়ে স্ব-অনুভূতিৰে গীতিকাৰ্যসমূহ ৰচনা কৰে। মানৱ জীৱনৰ সুখ-দুখ আদি অৱস্থাৰ সুন্দৰ ভাৱাত্মক

অভিব্যক্তি এই কাব্যসমূহত দেখা যায়। তদুপৰি ধাৰ্মিক গীতিকাব্যসমূহত সংবেদনাত্মক ভাৱৰ প্ৰৱলতাৰে গভীৰ তত্ত্বসমূহ সহজভাৱে উপস্থাপন কৰা দৃষ্টিগোচৰ হয়।

৪। প্ৰসাদ আৰু মাধুৰ্য গুণৰ স্থিতি— খণ্ডকাব্যসমূহত কাব্যগুণসমূহৰ ভিতৰত প্ৰসাদ আৰু মাধুৰ্য গুণহে দেখা যায়। সেয়েহে এনে কাব্যসমূহৰ ভাষা অত্যন্ত সৰল, পদসমূহ কোমল হোৱাৰ লগতে সহজ-সৰলভাৱে অভিব্যক্তিসমূহ প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়।

৫। জীৱনদৰ্শনৰ চিত্ৰণ— মানৱ জীৱনৰ সুখ, দুখ, প্ৰেম, ভক্তি, বৈৰাগ্য আদি সকলোবোৰ কোমল দিশেই খণ্ডকাব্যসমূহত উপলব্ধ হয়। এই কাব্যসমূহত মানৱৰ জীৱনদৰ্শনৰ সম্পূৰ্ণ নিদৰ্শন লালিত্যপূৰ্ণ পদ প্ৰয়োগেৰে সহজ-সৰল ভাষাত লিপিবদ্ধ কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, অদ্বৈত বেদান্তৰ মূল তত্ত্বসমূহ আদিগুৰু শংকৰাচাৰ্যই অতি সৰলভাৱে গীতিমূলক কাব্যসমূহৰ জৰিয়তে সৰ্বসাধাৰণৰ হৃদয়যোগ্য কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

৬। কল্পনা প্ৰৱণতা— গীতিকাব্যসমূহৰ কেতবোৰ ঠাইত কবিৰ কাব্যিক প্ৰতিভাত কল্পনাৰ গভীৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। কল্পনাপ্ৰসূত কেতবোৰ লিখনিৰে কবিয়ে অসাধ্যও সাধন কৰে। এই কল্পনাসমূহত কবিৰ মাৰ্মিক অনুভূতি, সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণ, ভাষাৰ প্ৰাচুৰ্য কিন্তু সৰলতা, নব্যবিচাৰধাৰা, অলংকাৰ ছন্দ আদিৰ নিপুণ ব্যৱহাৰ আদি দৃষ্টিগোচৰ হয়।

৭। নৈতিক শিক্ষা— খণ্ডকাব্যসমূহ নৈতিক শিক্ষাৰ আধাৰ বুলি ক'ব পাৰি। সামাজিক, সাংসাৰিক, ৰাজনৈতিক, ধাৰ্মিক আদি মানৱ জীৱনৰ লগত সঙ্গতি থকা সকলোবোৰ নীতিমূলক কথা খণ্ডকাব্যৰ অন্তৰ্গত নীতিকাব্যসমূহত পোৱা যায়। তদুপৰি ইয়াত থকা সুভাষিতসমূহে সমাজত সদায়ে আদৰ্শীয় হৈ আহিছে।

৮। গীতিধৰ্মিতা— খণ্ডকাব্য বা গীতিকাব্যসমূহৰ শ্লোকবোৰ গীতৰ দৰে গাব পাৰি। সাধাৰণতে গেম্যান ছন্দত ৰচিত শ্লোকসমূহৰ সংগীতাত্মক গুণৰ বাবে এইধৰণৰ কাব্যৰ শ্ৰোতা বা পাঠকৰ হৃদয়স্পৰ্শী হোৱাৰ লগতে স্বৰৰ মাধুৰ্যও সহজে আত্মাদিত হয়।

ইয়াৰোপৰি খণ্ডকাব্যসমূহ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা কাব্যসম্বন্ধীয় আন বহুতো বৈশিষ্ট্য অনুধাৱন কৰিব পৰা যায়।

জানি থোৱা ভাল

- বাক্যৎ ৰসাত্মকং কাব্যম্ অৰ্থাৎ ৰসাত্মক বাক্যকে সংস্কৃতত কাব্য বোলা হয়। কাব্য পঠন বা শ্ৰৱণৰ দ্বাৰা যি অলৌকিক আনন্দ লাভ হয়, সেয়ে হ'ল কাব্যৰস। কাব্যৰস নবিধ যেনে— শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত। বাৎসল্য তথা ভক্তিৰসক অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলে ৰস এঘাৰবিধ।

- শৃঙ্গাৰবসৰ দুটা ভাগ— সন্তোগ আৰু বিপ্লব। নায়ক-নায়িকাৰ সংযোগৰ পৰিস্থিতিত সন্তোগশৃঙ্গাৰ আৰু বিচ্ছেদৰ পৰিস্থিতিত বিপ্লবশৃঙ্গাৰ বসৰ আশ্বাদন হয়।
- সাধাৰণতে বস, ছন্দ আৰু অলংকাৰ কাব্য ৰচনাৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়।
- সংস্কৃত কাব্যগুণ দহ প্ৰকাৰৰ— শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা, মাধুৰ্য, সুকুমাৰতা, অৰ্থব্যক্তি, উদাৰতা, ওজঃ, কান্তি আৰু সমাধি।

৫.৮ খণ্ডকাব্যৰ প্ৰকাৰ

সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে খণ্ডকাব্য বা গীতিকাৰ কোনো প্ৰকাৰ বা ভাগৰ উল্লেখ কৰা এতিয়ালৈকে পোৱা নাযায়। কিন্তু বিদ্বৎসমাজে খণ্ডকাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইধৰণৰ ৰচনাক কেবাপ্ৰকাৰত ভাগ কৰিছে। সেইবোৰ হ'ল—

সন্দেশকাব্য বা দূতকাব্য
 শৃঙ্গাৰকাব্য
 স্তোত্ৰকাব্য বা ভক্তিকাব্য
 নীতিকাব্য

৫.৮.১ সন্দেশকাব্য বা দূতকাব্য

যিবোৰ খণ্ডকাব্য শৃঙ্গাৰসাত্মক আৰু য'ত প্ৰেমিক বা প্ৰেমিকাই কোনো দূতৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰণয়বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰে সেইবোৰে হ'ল সন্দেশকাব্য বা দূতকাব্য। মুখ্য দূতকাব্যসমূহ হ'ল—

১। মেঘদূত কাব্য

মহাকবি কালিদাস বিৰচিত 'মেঘদূত' নামৰ খণ্ডকাব্যখনকে দূতকাব্য পৰম্পৰাৰ আদিকাব্য বুলি কোৱা হয়। ১৩৫টা শ্লোকত মন্দাক্ৰান্তা শ্লোকত ৰচিত গ্ৰন্থখনত দুটা ভাগ আছে— পূৰ্বমেঘ আৰু উত্তৰমেঘ। কাব্যখনৰ মুখ্য বিষয়বস্তু হৈছে—

প্ৰভু কুব্ৰেৰ আদেশ পালনত ব্যৰ্থ হোৱা অলকাবাসী যক্ষই নিৰ্বাসিত হৈ নিজস্ব যক্ষৰ মহিমা হেৰুৱাই ৰামগিৰি পৰ্বতত এবছৰলৈ বাস কৰিবলগা হৈছিল। আকাশত বাৰিষাৰ মেঘ দেখি নিজ বাসস্থান অলকা আৰু প্ৰিয়তমা পত্নীৰ পৰা দূৰত থকা যক্ষই জড়চেতনৰ কথা পাহৰি গৈ মেঘক প্ৰিয়তমাৰ ওচৰলৈ বাতৰি নিবলৈ অনুৰোধ কৰিছে। পূৰ্বমেঘত দূতৰূপী মেঘৰ জৰিয়তে কুব্ৰেৰ শাপত নিৰ্বাসিত বিৰহী যক্ষই নিজ মনোব্যথাৰ এক সুন্দৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে। 'মেঘদূত' কবি কালিদাসে সৃষ্টি কৰা মানৱপ্ৰকৃতি তথা বাহ্যপ্ৰকৃতিৰ ভব্য ভাণ্ডাৰ। কাব্যখনত বিশেষকৈ বিৰহ-পীড়িত, উৎকণ্ঠিত হৃদয়ৰ মৰ্মবেদনা, প্ৰেমৰ বিহ্বলতা, বিৰশতা তথা বিকলতা প্ৰকাশ পাইছে। পূৰ্বমেঘত বাহ্যপ্ৰকৃতিৰ আৰু উত্তৰ মেঘত আন্তঃপ্ৰকৃতিৰ চিত্ৰণ অতি সূক্ষ্মভাৱে কৰা

হৈছে। কালিদাসৰ ৰচনাসমূহৰ ভিতৰত ‘অভিজ্ঞানশকুন্তল’ৰ পাছতে মেঘদূতৰ স্থান নিৰ্ণয় কৰা হয়। প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ বিভিন্ন ভাষাত যেনে— তিব্বতী, সিংহলী, জাৰ্মান, লেটিন, ইংৰাজী আদিত ‘মেঘদূত’ৰ অনুবাদ হৈছে। সেয়েহে মোনফেচ নামৰ এজন পাশ্চাত্য পণ্ডিতে মেঘদূত কাব্যৰ বিষয়ে এনেদৰে কৈছে যে ইউৰোপতেই নহয় সমগ্ৰ বিশ্বতেই এনেকুৱা গ্ৰন্থ বিৰল। ইয়াৰ দ্বাৰা মেঘদূতৰ জনপ্ৰিয়তা সহজে অনুমেয়।

২। ঘটকৰ্পৰ কাব্য

বিক্ৰমাদিত্য ৰজাৰ নৱৰত্নৰ অন্যতম ঘটকৰ্পৰে ‘মেঘদূত’ৰ অনুকৰণত মাত্ৰ বাইশটা শ্লোকত ‘ঘটকৰ্পৰ’ কাব্য নামৰ দূতকাব্যখন প্ৰণয়ন কৰে। বাৰিষাৰ আগমনত বিদেশত থকা কোনো লোকৰ বিৰহী পত্নীয়ে তেওঁৰ স্বামীলৈ মেঘৰ জৰিয়তে বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰিবলৈ বিচৰাই হৈছে গ্ৰন্থখনৰ মূল বিষয়। কাব্যশাস্ত্ৰৰ বিখ্যাত পণ্ডিত অভিনৱগুপ্তই কাব্যখনৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰিছিল।

৩। পাৰ্শ্বাভ্যুদয়কাব্য

খৃঃ ৮ম শতাব্দীৰ জৈন কবি জিনসেনে জৈন তীৰ্থঙ্কৰ সন্ত পাৰ্শ্বনাথৰ জীৱন চৰিতৰ অৱলম্বনত ‘পাৰ্শ্বাভ্যুদয়’ নামৰ দূতকাব্যখন ৰচনা কৰে। চাৰিটা সৰ্গত ৰচনা কৰা কাব্যখনৰ ৩৬৪টা শ্লোকৰ ভিতৰত প্ৰায় ১২০টা মেঘদূতৰ শ্লোক আছে।

৪। নেমিদূতকাব্য

সপ্তম শতিকাত বিক্ৰম নামৰ কবিয়ে স্বামী নেমিনাথৰ জীৱনীৰ আধাৰত ‘নেমিদূত’ কাব্য প্ৰণয়ন কৰে। এইখন কাব্যতো মেঘদূতৰ ১২৫টা শ্লোক সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

ইয়াৰোপৰি মেঘদূতৰ আলমত বিভিন্ন কবিয়ে বিভিন্ন দূতকাব্য বা সন্দেশকাব্য প্ৰণয়ন কৰিছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ’ল— ধোয়ী কবিৰ ‘পৱনদূত’, উদ্গু কবিৰ ‘কোকিলসন্দেশ’, বেংকটনাথ কবিৰ ‘হংসসন্দেশ’, বামনভট্ট বাণৰ ‘হংসদূত’, ভক্তকবি ৰূপ গোস্বামীৰ ‘হংসদূত’, বঙ্গকবি ভোলানাথৰ ‘পাশ্বদূত’ আদি।

৫.৮.২ শৃঙ্গাৰ কাব্য

যিবোৰ খণ্ডকাব্য শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক কাব্যশৈলীত ৰচিত সেইবোৰে হ’ল শৃঙ্গাৰমূলক খণ্ডকাব্য বা গীতিকাব্য। মুখ্য শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক কাব্যসমূহ হ’ল—

১। ঋতুসংহাৰ

মহাকবি কালিদাসৰ ‘ঋতুসংহাৰ’ এখন সুন্দৰ শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক খণ্ডকাব্য। গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত, বসন্ত— এই ছয় ঋতুৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা ১১৪টা শ্লোকত কাব্যখনত উপলব্ধ। গ্ৰন্থখনত প্ৰত্যেক ঋতুৰ আগমনত বাহ্যিক জগত তথা মানৱ হৃদয়ৰ পৰিৱৰ্তন আৰু এই পৰিৱৰ্তনত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ অন্তৰত প্ৰকাশ পোৱা ভাৱধাৰা প্ৰতিফলিত

কৰাই এইখন কাব্যৰ মুখ্য বিষয়। কালিদাসৰ এইখন ৰচনাত বৰ্ণনশৈলী, কলা-কুশলতা, অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ আদি দিশবোৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰিলে কাব্যখন লেখকৰ প্ৰাৰম্ভিক ৰচনা যেন বোধ হয়। ইয়াৰোপৰি কালিদাসৰ নামেৰে কোনো আন কবিয়ে ১২ শতাব্দীৰ পাছত ‘শৃঙ্গাৰতিলক’, ‘পুত্ৰবাণতিলক’ আৰু ‘ৰাম্ভসকাব্য’ নামৰ তিনিখন শৃঙ্গাৰমূলক গীতিকাব্য ৰচনা কৰে।

২। অমৰশতক

অমৰ বা অমৰক নামেৰে এজন ঐতিহাসিক কবিয়ে ‘অমৰশতক’ নামৰ গীতিকাব্যখন ৰচনা কৰা বুলি কোৱা হয়। গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন পাঠত নব্বৈৰ পৰা এশ পোন্ধৰটালৈকে শ্লোক পোৱা যায় যদিও তাৰ ভিতৰত ৫১টা শ্লোকহে প্ৰত্যেক পাঠতে সমানে পোৱা যায়।

কাব্যখনৰ ওপৰত পোন্ধৰটা টীকা পোৱা যায়। প্ৰবাদ মতে শংকৰাচাৰ্যই মণ্ডনমিশ্ৰৰ পত্নীক ৰতিবিষয়ক প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ অসমৰ্থ হোৱাত যোগবিদ্যাৰ দ্বাৰা অমৰ নামৰ এজন ৰজাৰ মৃতদেহত প্ৰৱেশ কৰি ৰজাৰ পত্নীসকলৰ সৈতে শৃঙ্গাৰকলিত ৰত হৈ পুনৰাই নিজৰ দেহত প্ৰৱেশ কৰে। এনেদৰে লাভ কৰা জ্ঞানেৰে তেওঁ ভিন্নাৱস্থাত ৰমণীৰ জীৱন তথা প্ৰেমৰ বৰ্ণনাৰে ‘অমৰশতক’ গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। শৃঙ্গাৰসাত্বক কাব্যখনত কবিৰ ভাৱৰ গভীৰতা, ভাষাৰ লালিত্য, প্ৰেমৰ ভাৱাবেগ আদি অতি হৃদয়গ্ৰাহী ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। আলংকাৰিক আনন্দবৰ্ধনে ‘ধন্যালোক’ গ্ৰন্থত অমৰশতকৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰি গ্ৰন্থখনত থকা মুক্তক ছন্দৰ শ্লোকসমূহত ৰস আৰু ভাৱৰ সমতাৰ কথা স্বীকাৰ কৰিছে।

৩। চৌৰপঞ্চাশিকা

একাদশ শতিকাৰ কাশ্মিৰী কবি বিলহণে ‘চৌৰপঞ্চাশিকা’ নামৰ এখন ক্ষুদ্ৰ গীতিকাব্য ৫০টা শ্লোকত ৰচনা কৰে। প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মধুৰ মিলনৰ বৰ্ণনাই হৈছে গ্ৰন্থখনৰ মুখ্য বিষয়। কাব্যখনৰ প্ৰতিটো শ্লোকতে প্ৰেমিক কবিজনে তেওঁৰ প্ৰিয়তমাক স্মৰণ কৰি প্ৰণয়ৰ মৰ্মস্পৰ্শী বৰ্ণনা কৰিছে। বৰ্ণনা অনুসৰি গুজৰাটৰ ৰজা বীৰসিংহৰ কন্যা চন্দ্ৰকলাৰ গৃহশিক্ষক আছিল কবি বিলহণ। কালক্ৰমত বিলহণ আৰু ৰাজকন্যাৰ প্ৰেমৰ সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠে আৰু ৰজাই তেওঁলোকৰ গোপন প্ৰণয়ৰ কথা জানি বিলহণক মৃত্যুদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। বধ্যভূমি অভিমুখে বিলহণে গৈ থাকোঁতে ৰাজকন্যাৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ প্ৰণয়ৰ কথাসমূহ ৰজাই জানিব পাৰি বিলহণক ক্ষমা কৰি বিধিমেতে নিজ কন্যাক তেওঁৰ হাতত অৰ্পণ কৰে এইখিনি কথাৰে উক্ত কাব্যখন প্ৰণীত হৈছে।

৪। আৰ্যাসপ্তসতী

বঙ্গৰ ৰজা লক্ষণসেনৰ সভাকবি গৌৰধনে হালৰ ‘সত্তসঙ্গ’ৰ আৰ্হিত সংস্কৃতত ‘আৰ্যাসপ্তসতী’ ৰচনা কৰে। বাৰশ শতাব্দীত ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনত ৭৩১টা আৰ্য্যছন্দত ৰচিত শ্লোক বৰ্ণনাক্ৰমত লিখা হৈছে। আদি ৰসাত্মক শ্লোকসমূহত কবিয়ে আন কবিসকলৰ

বিষয়েও হৃদয়গ্রাহী আলোচনা কৰিছে। গ্ৰন্থখনৰ প্ৰণয়নত তেখেতৰ শিষ্য, সোদৰ উদয়ন আৰু বলভদ্ৰই সহায় কৰা বুলি কোৱা হৈছে।

৫। গাথাসপ্তশতী

‘গাথাসপ্তশতী’ হ’ল সাতবাহনবংশীয় ৰজা হালে সংগ্ৰহ কৰা শৃঙ্গাৰৰসসমৃদ্ধ গাথাৰ সংকলিত কাব্য। প্ৰথম শতাব্দীত ৰচিত গ্ৰন্থখন মহাৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচনা কৰা হৈছে। শৃঙ্গাৰ ৰসেৰে পৰিপূৰ্ণ এই খণ্ডকাব্যখনত মানৱ জীৱনৰ বিভিন্ন অৱস্থাৰ সজীৱ চিত্ৰণ অংকন কৰা হৈছে। গ্ৰাম্য জীৱনৰ সৰলতা আৰু স্বাভাৱিক গতিৰ লগত সপ্তশতী গাথাসমূহৰ ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ আছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১। কবি কালিদাসৰ খণ্ডকাব্যসমূহৰ মাজত প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্বৰ পয়োভৰ দেখা যায়। চমুকৈ লিখক।

.....
.....
.....

২। প্ৰধান দূতকাব্য বুলিলে কোনখন খণ্ডকাব্যত বুজা যায়? সেইখনকে দূতকাব্যৰ আধাৰ বুলিব পাৰিনে?

.....
.....
.....

৫.৮.৩ স্তোত্ৰকাব্য বা ভক্তিকাব্য

গীতিকাব্যৰ অন্তৰ্গত স্তোত্ৰকাব্য বা ভক্তিকাব্য ধৰ্মীয় আৰু অনুভূতিসিক্ত ভক্তিৰসেৰে সমৃদ্ধ কাব্য। কবিসকলৰ আৰাধ্য দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতি প্ৰকাশ পোৱা ভাৱানুভূতিসমূহে ভক্তিকাব্যৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ পাইছে। কবিৰ অনুৰাগ আৰু বিৰাগ দুয়ো প্ৰকাৰ ভাৱনায়ৈ এইপ্ৰকাৰৰ কাব্যসমূহত উপলব্ধ। সংস্কৃত ভাষাত মুখ্য ভক্তিকাব্যসমূহ হ’ল—

১। শ্যামলদণ্ডক

স্তোত্ৰকাব্যসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীন কাব্য ‘শ্যামলদণ্ডক’ কালিদাসৰ ৰচনা বুলি কোৱা হয়। দণ্ডক নামৰ ছন্দত ৰচিত কাব্যখনত বাগ্‌দেৱী সৰস্বতীৰ স্তুতি কৰা হৈছে। কাব্যখনৰ স্তোত্ৰসমূহৰ শব্দময় স্পন্দনৰ বাবে গ্ৰন্থখন আবৃত্তিৰ উপযোগী বুলি বিবেচিত

হৈছে। লক্ষণীয় এয়ে যে মহাকবি কালিদাসৰ সলনি কোনোবা আন কালিদাসেহে গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰা বুলি পণ্ডিতসমাজত অভিমত প্ৰচলিত আছে।

২। গীতগোৱিন্দ

সংস্কৃত ভক্তিগীতিকাব্যৰ ইতিহাসত বাৰশ শতাব্দীৰ বঙ্গদেশৰ ৰজা লক্ষণসেনৰ ৰাজকবি জয়দেৱবিৰচিত 'গীতগোৱিন্দ'ৰ স্থান কালিদাসৰ 'মেঘদূত'ৰ পিছতেই। আখ্যান বিৱৰণ সম্বলিত খণ্ডকাব্যখনত বাৰটা সৰ্গত মুঠ ২৪টা অষ্টপদী গীত আৰু ৩৮৬টা শ্লোক আছে। ৰাধাকৃষ্ণৰ ললিতলীলা সম্ভোগ আৰু বিপ্লৱশূঙ্গাৰ জৰিয়তে কাব্যখনত বিষয়বস্তু বৰ্ণিত হৈছে। কাব্যখনৰ আৰম্ভণিতে দুটা দশাৱতাৰ গীত উপলব্ধি হয়। 'প্ৰলয় পয়োধিজলে...' ইত্যাদি প্ৰথমটো গীত পাঠক সমাজৰ মাজত অতিকৈ জনপ্ৰিয়। প্ৰেমৰ উদাত্ত ভাৱনাই কাব্যখনৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্য। ৰাধাকৃষ্ণৰ প্ৰেমৰ জৰিয়তে কবিয়ে জীৱ আৰু পৰমব্ৰহ্মৰ মিলনকে বুজাইছে। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণক পৰম ব্ৰহ্মৰ আৰু প্ৰেমিকা গোপীসকলক জীৱৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে অংকন কৰিছে কবিয়ে। অতি জনপ্ৰিয় 'গীতগোৱিন্দ' কাব্যখন প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত কীথে 'গীতগোৱিন্দখন'ক আধ্যাত্মিক প্ৰেমৰ কাব্য বুলি অভিহিত কৰিছে।

'গীতগোৱিন্দ' কাব্যৰ অনেক টীকা, ভাষ্য আদি পোৱা যায়। পৰবৰ্তী সময়ত গ্ৰন্থখনৰ আৰ্হিত বহুতো কবিয়ে বহুতো কাব্য ৰচনা কৰিছে। এইবোৰৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল— হৰিশংকৰ আৰু প্ৰভাকৰে ৰচনা কৰা 'গীতৰাঘৱ' নামৰ দুখন কাব্য, শ্ৰীহৰ্ষ্যাচাৰ্যৰ 'জানকী গীত'; হৰিনাথৰ 'ৰামবিলাস', বিশ্বনাথ সিংহৰ 'সঙ্গীতৰঘুনন্দন' আদি।

৩। চণ্ডীশতক

সংস্কৃত বিখ্যাত গদ্যকবি বাণভট্টই সপ্তম শতিকাত 'চণ্ডীশতক' নামেৰে এখন ভক্তিমূলক গীতিকাব্য ৰচনা কৰে। চণ্ডিকাখ্যাত কালী আৰু মহিষাসুৰৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনাৰে সমৃদ্ধ হোৱা কাব্যখনত শাৰ্দূলবিদ্ৰীড়িত ছন্দত ৰচিত এশ দুটা শ্লোক পোৱা যায়। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণত থকা দেৱী মাহাত্ম্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনত অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্য দেখা যায়। 'শিৱশতক' নামেৰে বাণভট্টই শিৱৰ স্তুতি কৰি আন এখন ভক্তিমূলক গীতিকাব্য ৰচনা কৰে।

৪। সূৰ্যশতক

সপ্তম শতিকাৰ পূৰ্বভাগত ময়ূৰে এশ এটা শ্লোকত 'সূৰ্যশতক' নামেৰে এখন প্ৰসিদ্ধ ভক্তিকাব্য ৰচনা কৰে। শাৰ্দূলবিদ্ৰীড়িত ছন্দত ৰচিত কাব্যখনৰ মুখ্য বিষয়বস্তু হৈছে সূৰ্যৰ আৰাধনাৰ দ্বাৰা ৰোগমুক্ত হোৱা। ইয়াৰ শ্লোকসমূহত কবিয়ে সূৰ্য, সূৰ্যকিৰণ, সূৰ্যাস্থ, ৰথ, সূৰ্যমণ্ডল, সূৰ্যসাৰথিৰ দ্বাৰা ৰোগমুক্তি, ধনপ্ৰাপ্তি তথা শত্ৰুবিনাশৰ বৰ্ণনাৰ

সৈতে নিজৰ মঙ্গল কামনা কৰিছে। জনকল্যাণ আৰু ভক্তি ভাৱনাৰে সমৃদ্ধ অতি প্ৰসিদ্ধ কাব্যখনৰ ১৫ টা টীকা পোৱা যায়। বিভিন্ন কবিয়ে কালক্ৰমত এই কাব্যখনৰ আৰ্হিত আন পাঁচখন সূৰ্যশতক ৰচনা কৰে।

৫। ভক্তামৰস্তোত্র

জৈন কবি মানতুঙ্গই ঋষভদেৱৰ স্তুতিপৰক 'ভক্তামৰস্তোত্র' শীৰ্ষক ভক্তিকাব্য ৰচনা কৰে। বাণ আৰু ময়ূৰৰ ৰচনাসৈলীক প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰি মানতুঙ্গই এই কাব্যৰচনাৰ দ্বাৰা জৈন মুনিৰ আৰাধনাৰেও ৰোগমুক্ত হ'ব পাৰি বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিব বিচাৰিছিল।

জল্হনৰ 'সুক্তিমুক্তাৱলী' নামৰ গ্ৰন্থখনত উদ্ধৃত ৰাজশেখৰৰ শ্লোক এটাত বাণ, ময়ূৰ আৰু মাতঙ্গ দিৱাকৰ বা মানতুঙ্গক ৰজা শ্ৰীহৰ্যৰ সভাসদ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। সেইক্ষেত্ৰত তিনিওগৰাকী সমকালীন কবি আছিল বুলি ক'ব পৰা যায়।

৬। মুকপঞ্চশতী

মুককবিয়ে ৰচনা কৰা 'মুকপঞ্চশতী' পাঁচটা শতশ্লোকাত্মক স্তোত্রৰ সমষ্টি। সেইকেইটা হ'ল 'আৰ্য্যশতক', 'পদাৰবিন্দশতক', 'স্তুতিশতক', 'কটাক্ষশতক' আৰু 'মন্দিপ্নিতশতক'। প্ৰবাদ মতে মুককবি জীৱনৰ আদিভাগত বাকহীন আছিল। পাছলৈ কামাক্ষী দেৱীৰ অনুগ্ৰহত কাব্যপ্ৰতিভা লাভ কৰি দেৱীৰ প্ৰশংসাৰে সমৃদ্ধ এই পাঁচটা শতকস্তোত্র ৰচনা কৰে। সহজ-সৰল ভাষাত দেৱীৰ মহিমাৰে সমৃদ্ধ স্তোত্রসমূহ অষ্টম শতিকাত ৰচনা কৰা বুলি কোৱা হয়।

৭। মুকুন্দমালা

দাক্ষিণাত্যৰ বৈষ্ণৱ ভক্ত আলৱাৰ কুলশেখৰে নৱম শতিকাত 'মুকুন্দমালা' নামেৰে এখন সৰু কলেৱৰৰ ভক্তিকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। কাব্যখনৰ পাঠৰ দ্বাৰা ভক্তসকলৰ মোক্ষপ্ৰাপ্তি হয় বুলি কৰা হয়।

৮। আলৱন্দাৰ স্তোত্র

দশম শতিকাত যমুনাচাৰ্যই 'আলৱন্দাৰস্তোত্র' নামেৰে এখন স্তোত্রকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। দক্ষিণ ভাৰতত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনক ভক্তসকলে 'স্তোত্রৰত্ন' নামেৰেও নামকৰণ কৰিছে।

৯। কৃষ্ণকৰ্ণামৃত

লীলাশুকে ৰচনা কৰা 'কৃষ্ণকৰ্ণামৃত' কাব্যখন প্ৰায় ৩০০ শ্লোকৰ সংগ্ৰহ। এই কবিজনক বিল্বমঙ্গল স্বামী বুলিও ক'বাত পোৱা যায়। সুন্দৰ সুললিত ভাষাত বালকৃষ্ণৰ বিচিত্ৰ লীলাৰ বৰ্ণনা কৰা গ্ৰন্থখন মহাপ্ৰভু চৈতন্যদেৱৰ প্ৰিয় স্তোত্র বুলি কোৱা হয়।

১০। লক্ষ্মীসহস্ৰ

মাদ্ৰাজৰ বৈষ্ণৱ কবি বেংকটাক্ষৰিয়ে ১৭ শতিকাত 'লক্ষ্মীসহস্ৰ' ৰচনা কৰে। ভক্তিবসাত্বক উপ্ৰেক্ষা অলংকাৰেৰে মণ্ডিত কাব্যখনত লক্ষ্মীদেৱীৰ এহেজাৰ শ্লোকত স্তুতি কৰা হৈছে।

১১। স্তুতিকুসুমাঞ্জলি

১৪ শতাব্দীত কাশ্মীৰৰ কবি জগদ্ধৰভট্টই ৩৮টা স্তোত্ৰত ১৪০০ শ্লোকত 'স্তুতি কুসুমাঞ্জলি' নামেৰে স্তোত্ৰকাব্যখন প্ৰণয়ন কৰে। শৈৱভক্ত ৰচনাকাৰজনে শ্লেষ, অনুপ্ৰাস, যমক আদি অলংকাৰ প্ৰয়োগেৰে কৰুণৰসৰ অভিব্যঞ্জনাৰে হৃদয়ৰ মনোৰম ভক্তিভাৱৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছে।

১২। শংকৰাচাৰ্যৰ ভক্তিকাব্য

অদ্বৈতবেদান্তৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আদিগুৰু শংকৰাচাৰ্যই অনেক স্তোত্ৰ বা ভক্তিকাব্য ৰচনা কৰা বুলি কোৱা হয়। কেবালা ৰাজ্যৰ নিবাসী শংকৰাচাৰ্যই দহখন মুখ্য উপনিষদ, 'ব্ৰহ্মসূত্ৰ' আৰু 'শ্ৰীমদ্ভগৱৎগীতা'ৰ ওপৰত ভাস্য ৰচনা কৰিছিল। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অদ্বৈত বেদান্তৰ মত স্থাপন কৰাই তেখেতৰ মূল আদৰ্শ আছিল।

শংকৰাচাৰ্যই ৰচনা কৰা স্তোত্ৰকাব্যসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম হৈছে 'সৌন্দৰ্যলহৰী'। মহাদেৱী পাৰ্বতীৰ অপৰিসীম সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা কৰি এইখন কাব্যত দেৱীক সমগ্ৰ জগতৰ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু বিনাশৰ কাৰণৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। স্তোত্ৰখনত এশটা শ্লোক পোৱা যায়। তেনেদৰে 'শিৱানন্দলহৰী' নামৰ ভক্তিকাব্যখনতো শিৱকে সকলো মঙ্গল তথা আশীৰ্বাদৰ দাতাৰূপে স্তুতি কৰা হৈছে।

'মোহমুদগৰ' বা 'ভজ গোবিন্দ স্তোত্ৰ'খনত শংকৰাচাৰ্যই ৩০টা শ্লোক অদ্বৈত বেদান্তৰ মূল 'ব্ৰহ্ম সত্যং জগন্নিথ্যা' ভাৱৰ বিৱৰণ অতি সৰল ভাষাৰে কৰিছে। গ্ৰন্থখনত অতি গভীৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বকো সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে বোধগম্য কৰা হৈছে।

ইয়াৰোপৰি ভক্তি আৰু অদ্বৈত বেদান্তৰ মূলতত্ত্বৰ সহজ সৰল ব্যাখ্যা থকা অনেক স্তোত্ৰকাব্য আদি শংকৰাচাৰ্যৰ নামত পোৱা যায়। বিদ্বৎ সমাজে এই সকলোবোৰ ৰচনা শংকৰৰ নহয় বুলি ক'ব খোজে। সেইবোৰ হ'ল— 'পদাদিকেশান্তস্তোত্ৰ', 'শিৱভূজঙ্গ', 'বিষ্ণুভূজঙ্গ', 'ৰামভূজঙ্গ', 'কণকধৰস্তৱ', 'শিৱাপৰাধক্ষমাৰ্পনস্তোত্ৰ', 'হৰিস্তুতি', 'দশশ্লোকী', 'দক্ষিণামূৰ্তীস্তোত্ৰ', 'অপৰোক্ষানুভূতি', 'শতশ্লোকী', 'আত্মবোধ', 'আত্মনিৰূপণ' আদি।

১৩। পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ ভক্তিকাব্য

খ্ৰীষ্টিয় সপ্তদশ শতিকাৰ আলংকাৰিক তৈলঙ্গ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত জগন্নাথে সংস্কৃত সাহিত্যত গীতিকবি বুলি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছিল। তেখেতে দিল্লীৰ সম্ৰাট চাহজাহানৰ আমন্ত্ৰণ অনুসৰি দিল্লীলৈ গৈ দাৰাশিকোহক সংস্কৃত পঢ়ুৱাইছিল। তেখেতৰ পাণ্ডিত্যত মুগ্ধ হৈ চাহজাহানে তেওঁক 'পণ্ডিতৰাজ' উপাধি প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁ ৰচনা কৰা

গীতিকাব্য পাঁচখন হ'ল— 'কৰুণালহৰী', 'গঙ্গালহৰী, অমৃতলহৰী, লক্ষ্মীলহৰী আৰু সুধালহৰী। তেখেতৰ এই পাঁচখন ৰচনা সংগ্ৰহ 'ভামিনী বিলাস'ত লিপিবদ্ধ হৈছে। 'কৰুণালহৰী' কাব্যখনত ভগৱানক কৰুণাৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰা হৈছে। তেনেদৰে 'গঙ্গালহৰী'ত গঙ্গাৰ স্তুতি, 'অমৃতলহৰী'ত যমুনাৰ স্তুতি, 'লক্ষ্মীলহৰী'ত লক্ষ্মীৰ স্তুতি আৰু 'সুধালহৰী'ত সূৰ্যৰ স্তুতি কৰা হৈছে।

জগন্নাথৰ পাঁচখন কাব্যতেই ভক্তিবসৰ প্ৰাচুৰ্যৰ উপৰিও উচ্চখাপৰ কল্পনা, পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ ভাষা, অলৌকিক প্ৰতিভা তথা প্ৰসাদময়ী ৰচনাইশৈলী বিদ্যমান।

ইয়াৰ উপৰিও নৱম শতিকাত ৰত্নাকৰে 'বত্ৰোক্তিপঞ্চাশিকা', আনন্দবৰ্ধনে 'দেৱীশতক', দশম শতিকাত অভিনৱগুপ্তৰ গুৰু উৎপলদেৱে 'স্তোত্ৰাৱলী', একাদশ শতিকাত ৰামানুজে 'শৰণাগতিগদ্য', 'বৈকুণ্ঠগদ্য' আৰু 'শ্ৰীৰঙ্গগদ্য' নামেৰে তিনিখন গদ্যকাব্য ৰচনা কৰে। সপ্তদশ শতিকাত কবি নীলকণ্ঠই 'আনন্দসাগৰস্তৱ' আৰু 'শিৱোৎকৰ্ষমঞ্জৰী' আৰু নাৰায়ণতীৰ্থই 'কৃষ্ণলীলাতৰঙ্গিনী' নামেৰে গীতিকাব্য ৰচনা কৰে। ১৮শ শতিকাত কবি ৰামভদ্ৰ দীক্ষিতে ৰচনা কৰা অনেক গীতিকাব্যৰ ভিতৰত 'ৰামৱনস্তৱ', 'ৰামছাপস্তৱ' আৰু 'ৰামাষ্টপাস' বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

তদুপৰি বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মহাযান সম্প্ৰদায়ত অনেক ভক্তিস্তোত্ৰৰ সমাহাৰ দেখা যায়। শূন্যবাদৰ প্ৰৱৰ্তক নাগাৰ্জুনে চাৰিখন স্তোত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। জৈনধৰ্মতো অনেক স্তোত্ৰ সংস্কৃতত ৰচনা কৰা দেখা যায়। এইবোৰৰ উপৰিও বহুতো ভক্তিকাব্য সংস্কৃত ভাষাত উপলব্ধ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১। ভক্তিমূলক গীতিকাব্যসমূহৰ জৰিয়তে দৰাচলতে জীৱ আৰু ব্ৰহ্মাৰ মিলনৰ কথা কোৱা হৈছে নেকি?

.....

২। শংকৰাচাৰ্যৰ স্তোত্ৰসমূহৰ মুখ্য বিষয় কি বুলি ভাবে?

.....

৫.৮.৪ নীতিকাব্য

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃত সাহিত্যত অতি কম পৰিসৰত অধিক সাৰগৰ্ভ তথা নীতিমূলক প্ৰবচন সহজ-সৰল ভাষাত প্ৰকাশ কৰা কাব্যসমূহকে গীতিকাব্য বুলি কোৱা হয়। ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ লগত সামঞ্জস্য থকা নীতিমূলক খণ্ড কাব্যসমূহৰ মাজত

বিভিন্ন প্ৰকাৰ নীতিৰ বৈচিত্ৰ্য দেখা যায়। সামাজনীতি, ৰাজনীতি আৰু ধৰ্মনীতিয়ে হ'ল এনে কাব্যৰ মূল উপজীৱ্য বিষয়। সাংসাৰিক লোভ-মোহৰ অভিমান, অহংকাৰ, ভোগ আদিৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা মানুহৰ দুৰ্গতি, জীৱনৰ অনিত্যতা, স্ত্ৰীৰ চৰিত্ৰ তথা ৰূপৰ প্ৰলোভনৰ প্ৰতি সতৰ্কতা, সাংসাৰিক বৈৰাগ্য আৰু ইয়াৰ শ্ৰেষ্ঠতা, শম-দমাদি লাভ, সৎ-সঙ্গৰ শ্ৰেষ্ঠতা, বিদ্যামহত্ব, অসৎ সঙ্গৰ ফল, অবিদ্যাৰ নীচতা, সৎ-অসৎ লোকৰ গুণাগুণ, বিদ্বানৰ মহত্ব, দৈৱ আৰু সৎ পুৰুষৰ কাৰ্যৰ নিশ্চিত ফলাফল, সুকাব্যৰ গুণ আদিয়ে হৈছে নীতিকাব্যৰ মুখ্য বিষয়। সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত কেতবোৰ নীতিকাব্যৰ পৰিচয় তলত দিয়া হ'ল—

১। চাণক্যৰ নীতিকাব্য

বিদ্বানসকলে চাণক্যৰ 'চাণক্যনীতিশাস্ত্ৰ'খনকে নীতিমূলক খণ্ডকাব্যৰ প্ৰথম কাব্য বুলি ক'ব খোজে। ৰাজনীতি বিষয়ক সোতৰটা অধ্যায়ত বিভক্ত কাব্যখনত অনেক সাধাৰণ নীতিও বিদ্যমান। গ্ৰন্থখনত মুঠ ৩৪০টা শ্লোক আছে। 'চাণক্যনীতিসাৰ', 'চাণক্যনীতিশতক', 'বৃদ্ধচাণক্য', 'লঘুচাণক্য' আদি ৰূপত কাব্যখনৰ অনেক পাঠান্তৰ পোৱা যায়।

২। নীতিদ্বিষষ্টিকা

খ্ৰীষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকাত পণ্ডিত সুন্দৰ পাণ্ডুই ১১৬টা শ্লোকত আৰ্য্যছন্দত 'নীতিদ্বিষষ্টিকা' নামৰ নীতিশাস্ত্ৰখন প্ৰণয়ন কৰে।

৩। ভৰ্তৃহৰিৰ শতকত্ৰয়

সপ্তম শতাব্দীত কবি ভৰ্তৃহৰিয়ে তিনিখন নীতিমূলক শতককাব্য ৰচনা কৰে। এশটা শ্লোকেৰে মুক্তক ছন্দত ৰচিত শতক কাব্যকেইখন হ'ল— 'নীতিশতক', 'শৃঙ্গাৰশতক' আৰু 'বৈৰাগ্যশতক'।

'নীতিশতক'ত কবিয়ে কাব্যখনৰ এশটা শ্লোক দহটা পদ্ধতিত ভাগ কৰি লোকসমাজত সেইবোৰৰ অনুশীলনৰ বিধান দিছে। মানৱ চৰিত্ৰৰ সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম নিৰীক্ষণেৰে তেওঁ কাব্যখনৰ দহটা পদ্ধতিৰ নামকৰণ এইদৰে কৰিছে— মূৰ্খপদ্ধতি, বিদ্বৎপদ্ধতি, মানশৌৰ্যপদ্ধতি, অৰ্থপদ্ধতি, দুৰ্জনপদ্ধতি, সজ্জনপদ্ধতি, পৰোপকাৰপদ্ধতি, ধৈৰ্যপদ্ধতি, দৈৱপদ্ধতি আৰু কৰ্মপদ্ধতি। মানৱ জীৱনৰ সগুণৰ অধিকাৰী হ'ব পৰা 'নীতিশতক'ৰ শ্লোকসমূহ সমাজত অতি জনপ্ৰিয় আৰু সততে সুভাষিতসমূহৰ আবৃত্তি শুনা যায়।

ভৰ্তৃহৰিৰ 'শৃঙ্গাৰশতক' নীতিকাব্যখনত এশটা শ্লোক, পাঁচটা বিংশতিত ভাগ কৰা হৈছে। সেইবোৰৰ নাম এইদৰে দিয়া হৈছে— স্ত্ৰী প্ৰশংসা, সন্তোষবৰ্ণন, কামিনী নিন্দা, সুবিৰক্ত-দুৰ্বিৰক্ত পদ্ধতি আৰু ঋতুবৰ্ণন। শৃঙ্গাৰ ৰসাত্মক নীতিকাব্যখনত কবিয়ে নাৰী হৃদয়ৰ প্ৰকৃত জ্ঞান তথা প্ৰেমেৰে প্ৰভাৱিত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ চিন্ত-বৃত্তিৰ যথার্থ ৰূপ আৰু তাৰ বিষয় পৰিণতিৰ কথা সূক্ষ্ম দৃষ্টিৰে নিৰীক্ষণ কৰিছে।

কবিয়ে ‘বৈৰাগ্যশতক’ গ্ৰন্থখনৰ দহটা ভাগত সন্তোষজনক পৰম সুখ আৰু বৈৰাগ্যক একমাত্ৰ তথা প্ৰকৃত সাধন বুলি কৈছে। মৰ্মজ্ঞানানুভূতিৰে সমৃদ্ধ কাব্যখনৰ শ্লোকসমূহৰ জৰিয়তে ভৰ্তৃহৰিৰ অদ্বৈত বেদান্তৰ চিন্তাধাৰাৰ কথা জানিব পাৰি। বৈৰাগ্যপথেই যে মানৱৰ প্ৰকৃত পথ তাকেই কাব্যখনত সুন্দৰকৈ বৰ্ণিত হৈছে।

৪। কুটনীমত

৭ম শতিকাৰ কাশ্মীৰৰ ৰজা জয়পীড়ৰ মন্ত্ৰী দামোদৰ গুপ্তই ‘কুটনীমত’ বা ‘সম্বালীমত’ নামেৰে এখন নীতিকাব্য ৰচনা কৰে। কাব্যখনত বেশ্যাবৃত্তি লোৱা যুৱতীসকলৰ কৰ্তব্যকৰ্তব্যৰ বিষয়ে উপদেশ দিয়া হৈছে।

৫। ভল্লটশতক

আনুমানিক নৱম শতিকাৰ কবি ভল্লটে ‘ভল্লটশতক’ নামৰ এখন নীতিমূলক কাব্য ৰচনা কৰে। মুক্তক পদ্যৰ সংগ্ৰহ গ্ৰন্থখনত অন্যোক্তিৰ বাহুল্য দেখা যায়।

৬। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ নীতিকাব্য

১১শ শতিকাত কাশ্মীৰী কবি ক্ষেমেন্দ্ৰই কেইবাখনো নীতিকাব্য প্ৰণয়ন কৰে।

‘কলাবিলাস’ নামৰ দহটা সৰ্গত ৰচিত নীতিকাব্যখনত কবিয়ে নায়কৰ সংলাপেৰে মানুহৰ স্বাৰ্থপৰতা তথা দুৰ্গুণৰ কথা প্ৰকাশ কৰিছে। মানৱ চৰিত্ৰৰ দুৰ্বলতা আৰু দোষসমূহৰ কথনেই কাব্যখনৰ মূল বিষয়।

‘চাৰুচৰ্যা’ নীতিকাব্যখনত ইতিহাস পুৰাণৰ উদাহৰণৰ দ্বাৰা কবিয়ে এশটা শ্লোকত মানুহে পাবলগীয়া সজ গুণ, সজ ব্যৱহাৰ আৰু সজ নিয়মৰ উল্লেখ কৰিছে।

‘চতুৰ্ভুৱংগসংগ্ৰহ’ নামৰ নীতিকাব্যখনত ক্ষেমেন্দ্ৰই ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ এই চতুৰ্ভুৱংগৰ আলোচনা কৰিছে।

‘সেৱ্যসেৱকোপদেশ’ নামৰ নীতিকাব্যখনত কবিয়ে সেৱা আৰু সেৱকৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধসমূহৰ বিষয়ে মত সন্নিৱিষ্ট কৰিছে।

‘দৰ্পদলন’ নামৰ কাব্যত ক্ষেমেন্দ্ৰই সাতটা সৰ্গত দৰ্পৰ উৎপত্তি আৰু ইয়াৰ নিৰ্মূলৰ উপায়সমূহ বৰ্ণনা কৰিছে। সাধাৰণভাৱে মানুহৰ অহংকাৰৰ সাতটা কাৰণ নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছে এই গ্ৰন্থখনত। সেইবোৰ হ’ল— উচ্চজনম, ধন, বিদ্যা, ৰূপ, সাহস, দান আৰু সন্ন্যাস।

‘সময়মাতৃকা’ নামেৰে ৰচিত আন এখন নীতিকাব্যত কবিয়ে ৮টা সৰ্গত নৱযুকক কেনেদৰে পৰাঙ্গনাই প্ৰলুপ্ত কৰে তাকে বৰ্ণনা কৰিছে।

৭। সিল্হনশতক

বাৰশ শতাব্দীত কাশ্মীৰী কবি সিল্হনে ‘সিল্হনশতক’ বা ‘শান্তিশতক’ নামেৰে এখন নীতিকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। কাব্যখনৰ বহুখিনি বিষয়ে কবিৰ মৌলিক ৰচনা।

৮। ভামিনীবিলাস

১৬শ খৃষ্টাব্দৰ কবি পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে 'ভামিনীবিলাস' নামেৰে চাৰিটা বিলাসত বিভক্ত এখন নীতিকাব্য ৰচনা কৰে। প্ৰাস্তাৱিকবিলাস, শৃঙ্গাৰবিলাস, কৰুণবিলাস আৰু শান্তবিলাস হ'ল কাব্যখনৰ চাৰিটা ভাগ। কাব্যখনত কবিয়ে 'অন্যাপদেশ' নামে অলংকাৰৰ সফলভাৱে প্ৰয়োগ কৰিছে। কাব্যখনৰ প্ৰথম বিলাসত কেতবোৰ নীতিবিষয়ক শ্লোক সংগৃহীত হৈছে। শৃঙ্গাৰ কাব্যৰ উদাহৰণ হ'ল দ্বিতীয় বিলাস। তৃতীয় বিলাসখন নীতিকাব্য আৰু চতুৰ্থ বিলাসত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি ভগৱৎ ৰতিভাৱ প্ৰকাশ পাইছে। গতিকে কাব্যখনক একেৰাহে শৃঙ্গাৰকাব্য আৰু নীতিকাব্য বুলিও ক'ব পাৰি।

৯। কলিবিড়ম্বন

এশটা শ্লোকত ৰচনা কৰা নীলকণ্ঠ দীক্ষিতৰ 'কলিবিড়ম্বন' এখন নীতিবিষয়ক কাব্য। কাব্যখনত কবিয়ে কলিয়ুগৰ বিভিন্ন দোষৰ ব্যঙ্গাত্মক চিত্ৰ অংকন কৰিছে। সং আৰু নৈতিক চৰিত্ৰ আহৰণৰ বাবে মানৱ সমাজক আৱাহন কৰাৰ লগতে লোভাদি ত্যাগ কৰিব কৈছে কবিয়ে এইখন কাব্যত।

নীলকণ্ঠ দীক্ষিতে 'সভাবঞ্জন শতক' বুলি আন এখন নীতিবিষয়ক আকৰ্ষণীয় কাব্য ৰচনা কৰিছিল।

ইয়াৰোপৰি খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাত বৰৰুচি আৰু বেতালাভট্টই 'নীতিৰত্ন', 'নীতিসাৰ' আৰু 'নীতিপ্ৰদীপ' নামৰ নীতিকাব্য ৰচনা কৰাৰ কথা জনা যায়। তেওঁলোকৰ সূক্তিসমূহৰ উদ্ধৃতি বিভিন্ন 'সুভাষিত সংগ্ৰহ'ত পোৱা যায়। পোন্ধৰশ শতিকাত কবি ধনদৰাজে 'নীতিধনদ', 'শৃঙ্গাৰধনদ' আৰু 'বৈৰাগ্যধনদ' নামে তিনিখন শতক ৰচনা কৰে। কুসুমদেৱৰ 'দৃষ্টান্তশতক' আৰু বেঙ্কটনাথ বা বেদান্ত দেশিকৰ 'সুভাষিত নীবি' দুখন উল্লেখযোগ্য নীতিকাব্য। এইবোৰ কাব্যৰ উপৰিও আন বহুতো খ্যাত-অখ্যাত কবিৰ নীতিকাব্য তথা শ্লোক সংস্কৃত সাহিত্যত উপলব্ধ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১। নীতিকাব্যসমূহৰ জ্ঞান মানৱ জীৱনত প্ৰয়োজনীয় নে?

.....
.....
.....

৫.৯ আধুনিক সংস্কৃত খণ্ডকাব্য

প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰৱাহিত হোৱা সংস্কৃত ভাষাটো কালৰ গতিত বিভিন্ন কাৰণত বাধাপ্ৰাপ্ত হোৱাত পণ্ডিতসকলে পুনৰাই সংস্কৃত ভাষাৰ উত্থানৰ বাবে বিভিন্ন লিখনিৰে ভাষাটোক চহকী কৰাৰ প্ৰয়াস আৰম্ভ কৰে। সংস্কৃতৰ এই নতুন প্ৰৱাহটোকে

বৰ্তমানৰ প্ৰেক্ষাপটত আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্য বুলি কোৱা হয়। ভাৰতীয় সমাজৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক পটভূমিত ৰচিত হোৱা সাহিত্যসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিলে দেখা যায় যে ঠাৱৰণ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্ধৰ পৰাহে আধুনিক সংস্কৃতৰ কাল আৰম্ভ হোৱা বুলি ক’ব পাৰি। অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰমিশ্ৰই ‘দেৱবাণী সুৱাস’ৰ সম্পাদকীয়ত ইংৰাজী ১৭৮৫ চনকে আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ আৰম্ভণি বুলি অভিহিত কৰিছে। লগতে আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমৃদ্ধিকাল বুলি ইংৰাজী ১৯৫০ চনকে স্বীকাৰ কৰি বৰ্তমানলৈকে এই ধাৰা প্ৰবাহিত হৈ আছে বুলি কৈছে। (দ্রষ্টব্য : ভূমিকা, ড° মিথিলেশ পাণ্ডেয়ৰ ‘আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্য কা ইতিহাস’, খণ্ড ১)

প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিষয়বস্তুসমূহৰ উপৰিও প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ অনেক নতুন বিষয় আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যত আগমন হোৱা দেখা যায়। ইয়াত কেৱল মাত্ৰ আধুনিক সংস্কৃতৰ কেতবোৰ খণ্ডকাব্যৰ বিষয়েহে উল্লেখ কৰা হৈছে।

আধুনিক খণ্ডকাব্যসমূহৰ ৰচয়িতাসকলৰ অন্যতম হৈছে ঊনবিংশ শতাব্দীৰ সাহিত্যিক মঞ্জুনাথ (১৮৮৯-১৯৬৪)। ৰাজস্থানৰ জয়পুৰ নিবাসী সাহিত্যিকগৰাকীৰ প্ৰকৃত নাম হ’ল ভট্টমথুৰা ৰাম শাস্ত্ৰী। তেখেতে ‘মনোলহৰী’, ‘সুৰভাৰতী’, ‘বিয়োগিনীবিপ্ৰলাপাঃ’ আদি খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। তদুপৰি শাস্ত্ৰীদেৱে বিভিন্ন মুক্তক কাব্যৰ ৰচনাৰ জৰিয়তে আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ ভাণ্ডাৰ চহকী কৰে। সেইবোৰৰ অন্যতম হ’ল ‘জয়পুৰবৈভৱ’, ‘সাহিত্যবৈভৱ’, ‘গোবিন্দবৈভৱ’, ‘কবিলাৰ্যাস্তিকম্’, ‘মাহেন্দ্ৰীৰাজনম্’, ‘সতীসপ্তদশী’, ‘মঙ্গলজলগীতিঃ’, ‘ভগৱন্তং প্ৰতি’, ‘ভক্তিমঙ্গলম্’ ইত্যাদি।

উত্তৰ প্ৰদেশৰ বচ্চুলাল অৱস্থী (১৯১৮) য়ে আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যত প্ৰতীকাত্মক খণ্ডকাব্যৰ ৰচনাৰ দ্বাৰা এক নতুন ধাৰাৰ সৃষ্টি কৰে। তেওঁ সমকালীন সমাজ আৰু ৰাজনৈতিক বিসঙ্গতি তথা বিড়ম্বনাসমূহক কটাক্ষ কৰি বিভিন্ন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। সেইবোৰ হ’ল— ‘একদন্তবৃত্ত’, ‘শুকবৃত্ত’, ‘দেৱদূত’, ‘দস্যুশুনকীয়’, ‘বিৰাগপ্ৰতানস্তৰীয়াঃ’ ইত্যাদি। তেখেতৰ ৰচনা সমগ্ৰ ‘প্ৰতানিনী’ নামৰ সংকলনত সংকলিত হৈ আছে।

ৰাষ্ট্ৰপতি পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত ৰাজস্থানী সাহিত্যিক হৰিৰাম আচাৰ্যই (১৯৩৬-২০১৮) ‘মধুচ্ছন্দা’ নামেৰে এখন গীতিকাব্য ৰচনা কৰে।

ৰাষ্ট্ৰপতি এ.পি.জে আব্দুল কালামৰ পৰা ‘চাৰ্টিফিকেট অফ অনাৰ’ পুৰস্কাৰ লাভ কৰা মধ্যপ্ৰদেশৰ জবলপুৰৰ বিদুষী শ্ৰীমতী পুষ্পা দীক্ষিতে (১৯৪২) ‘অগ্নিশিখা’ আৰু ‘শাংভৱী’ নামৰ দুখন খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। বিপ্লৱশৃঙ্খলৰ বসাত্মক ব্যক্তিবিষয়ক ৰচনা ‘অগ্নিশিখা’ৰ মৰ্মস্পৰ্শী বৰ্ণনা অনুপম। কবিয়ে কাব্যখনত নিজৰ জাতি, ধৰ্ম আদিৰ বন্ধন ত্যাগ কৰা কৃষ্ণৰ প্ৰতি বাধাৰ প্ৰেমৰ আদৰ্শ মানি চলিছে। আকৌ, সমষ্টি বিষয়ক খণ্ডকাব্য ‘শাংভৱী’ত কবিগৰাকীয়ে সামাজিক বিসঙ্গতি, পতন, যুৱ সমাজৰ

উচ্ছৃংখলতা, দূষিত শাসন ব্যৱস্থা আদি প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে তেওঁৰ মনত ঘনীভূত হোৱা মনোবেদনাও সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ কৰিছে।

আধুনিক সংস্কৃত জগতৰ বিখ্যাত পণ্ডিত প্ৰফেচৰ ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীয়ে (১৯৪৯) ‘গীতধীৰবম্’ নামেৰে এখন গীতিকাব্য (ৰাগকাব্য) ৰচনা কৰে। প্ৰাচীন আৰু নবীন গীতিকাব্যৰ মাজত অভিনৱ শৃংখলাৰ দ্বাৰা কবিগৰাকীয়ে জগতৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ জৰিয়তে গ্ৰহুখনত ভাৱবোধৰ উপস্থাপন কৰিছে।

কৰ্ণাটকৰ সংস্কৃত সাহিত্যিক শতাবধানী— শ্ৰী আৰ. গণেশে (১৯৬২) ‘সাম্বলহৰী’ নামেৰে এখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে।

উত্তৰ প্ৰদেশৰ আলীগড় মুছলিম বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ অধ্যাপক ড° পৰমানন্দ শাস্ত্ৰীয়ে চাৰিখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। সেইকেইখন হ’ল— ‘গন্ধদূত’, ‘ৱানৰসন্দেশ’, ‘কৌন্তেয়’ আৰু ‘ভাৰতশতক’। তেখেতে ‘ৱানৰসন্দেশ’ শীৰ্ষক খণ্ডকাব্যখনত বৰ্তমান সমাজৰ নেতাসকলৰ হাস্যস্পন্দ চৰিত্ৰ অংকন কৰিছে। ‘কৌন্তেয়’ নামৰ কাব্যখনত কবিয়ে কৰ্ণৰ চৰিত্ৰটো আধুনিক দৃষ্টিকোণেৰে দাঙি ধৰাৰ লগতে ভাৰতীয় নাৰীৰ বিবশতা, পুৰুষৰদ্বাৰা লুপ্তিতা-শোষিতা নাৰী তথা দলিতসকলৰ মৰ্মব্যথা সুন্দৰকৈ অংকন কৰিছে। ‘ভাৰতশতক’ খণ্ডকাব্যখনত ভাৰতবৰ্ষৰ সুযমা আৰু অতীতৰ গৌৰৱগাথাৰ লগত বৰ্তমানৰ পৰিস্থিতিৰ চিত্ৰণ অতি দক্ষতাৰে কৰিছে কবিজনাই।

মহামহোপধ্যায় গঙ্গাধৰ শাস্ত্ৰীয়ে ‘অলিৱিলাসি সংলাপো নাম খণ্ডকাব্যম্’ বুলি এখন খণ্ডকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। ১৯৬৯ চনত সাহিত্যাচাৰ্য শ্ৰীপ্ৰিয়ৱত শৰ্মাই ‘ৱসন্তশতকম্’ নামেৰে শিখৰিণী ছন্দত ১০৩টা শ্লোকত এখন শতককাব্য ৰচনা কৰে। বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰখ্যাত নাট্যকাৰ হৰিদাস সিদ্ধান্ত বাগীশে (১৮৭৬-১৯৬১) বিয়োগৰৈভৱম্ আৰু বিদ্যাৰিত্তৰিৱাদঃ নামেৰে দুখন খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে। গুজৰাট প্ৰদেশৰ সংস্কৃতৰ বিশিষ্ট পণ্ডিত মূলশংকৰ মাণিকলাল যাজ্ঞিক (১৮৮৬-১৯৬৫) দেৱে ‘বিজয়লহৰী’ নামেৰে এখন গীতিকাব্য প্ৰণয়ন কৰে। ইয়াৰোপৰি ভাৰতবৰ্ষ তথা পৃথিৱীৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ অলেখ সংস্কৃতজ্ঞ বিদ্বান পণ্ডিতে অদ্যাপি সংস্কৃতৰ নৱধাৰাত খণ্ডকাব্য বা আন কাব্য সাহিত্যৰ ৰচনাত ৰত হৈ আছে।

৫.১০ সাৰাংশ (Summing Up)

‘সংস্কৃত খণ্ডকাব্য’ পাঠটো অধ্যয়ন কৰি নিম্নোক্ত বিষয়সমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে—

- বেদৰ সূক্তসমূহতে খণ্ডকাব্যৰ মূল বীজ পোৱা যায় আৰু পৌৰাণিক সাহিত্যসমূহত ইয়াৰ বিকশিত ৰূপ দেখা যায়। লৌকিক খণ্ডকাব্যসমূহৰ অধুনাপ্ৰাপ্ত স্বৰূপ বিধিগতভাৱে মহাকবি কালিদাসৰ মেঘদূত আৰু ঋতুসংহাৰতে পোৱা যায়।

- প্ৰাচীন খণ্ডকাব্যসমূহৰ বেছিভাগে কালৰ সোঁতত লুপ্ত হৈছে। বেছিভাগ খণ্ডকাব্যৰেই নাম কেৱল আন কবিসকলৰ লেখনিৰ উদ্ধৃতিতহে পোৱা যায়। ১০০ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত মাতৃচেতৰ ‘কণিক্লেখা’ নামৰ খণ্ডকাব্যখনকে খণ্ডকাব্য পৰম্পৰাৰ প্ৰথম গ্ৰন্থৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়।
- সাহিত্যদৰ্শনকাৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজে প্ৰথমে খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ নিৰূপণ কৰে— ‘খণ্ডকাব্যং ভৱেৎ কাব্যস্যেকদেশানুসাৰি চ।’ কাব্য বা মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহৰ কেতবোৰ লক্ষণ থকা বা আংশিক লক্ষণযুক্ত পদ্যকাব্যকে খণ্ডকাব্য বোলা হয়।
- খণ্ডকাব্যসমূহৰ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা খণ্ডকাব্য বা গীতিকাব্যসমূহৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। সেইবোৰ হ’ল— শৃঙ্গৰাত্মক বৰ্ণনা, ভাবৰ কোমলতা, ভাৱপ্ৰৱণতা, সঙ্গীতাত্মকতা, প্ৰসাদ তথা মাধুৰ্য গুণযুক্ততা, দাৰ্শনিক ভাৱধাৰা, কল্পনা প্ৰৱণতা, নীতিশিক্ষা ইত্যাদি।
- পণ্ডিতসকলে খণ্ডকাব্য বা গীতিকাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মুখ্যতঃ চাৰি প্ৰকাৰত ভাগ কৰিছে— (১) দূতৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰেমিক বা প্ৰেমিকালৈ বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰা কাব্যসমূহ যিবোৰক দূতকাব্য বা সন্দেশকাব্য বুলি কোৱা হয়।
(২) শৃঙ্গৰ বসাত্মক কাব্যসমূহ যিসমূহক শৃঙ্গৰকাব্য বুলিব পাৰি।
(৩) ভক্তিৰসাত্মক বা স্তোত্ৰত ৰচিত ভক্তিকাব্য বা স্তোত্ৰকাব্য।
(৪) নীতিমূলক কাব্যসমূহ বা নীতিকাব্য।
- দূতকাব্যৰ অন্তৰ্গত মুখ্য খণ্ডকাব্য হৈছে ‘মেঘদূত’। কালিদাসৰ এই সন্দেশকাব্যখনৰ আলমত পৰৱৰ্তীসময়ত বিভিন্নজনে অনেক দূতকাব্য প্ৰণয়ন কৰে।
- ছয় ঋতুৰ বৰ্ণনাৰে সমৃদ্ধ মহাকবি কালিদাসৰ ‘ঋতুসংহা’ৰ হ’ল এখন সুন্দৰ শৃঙ্গৰ বসাত্মক গীতিকাব্য। ‘অমৰশতক’, ‘চৌৰপঞ্চাশিকা’, ‘আৰ্যাসপ্তসতী’ আদি বিখ্যাত শৃঙ্গৰকাব্য।
- ভক্তি বসাত্মক গীতিকাব্য বা স্তোত্ৰকাব্যৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত ভাষাত ৰচনা কৰা কাব্যৰ ভঁৰালখন অতি চহকী। জয়দেৱে বিৰচিত ‘গীতগোৱিন্দ’ হ’ল বাধাকৃষ্ণৰ বা কৃষ্ণভক্তিৰ ওপৰত ৰচিত অতি বিখ্যাত এখন গীতিকাব্য। তদুপৰি বিভিন্নজনে ভগৱানৰ বিভিন্ন স্তোত্ৰ ৰচনা কৰি সেইবোৰৰ আৰাধনাৰ দ্বাৰা ৰোগমুক্ত হোৱা বুলি কৈছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত ‘চণ্ডীশতক’, ‘সূৰ্য্যশতক’, ‘ভক্তামৰস্তোত্ৰ’ আদিয়ে প্ৰধান।
- ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবেও অনেক স্তোত্ৰ ৰচিত হৈছিল।
- অদ্বৈত বেদান্তৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আদিগুৰু শংকৰাচাৰ্যই বেদান্তদৰ্শনৰ মূলতত্ত্ব লৈ সহজ-সৰল ভাষাত অনেক স্তোত্ৰকাব্য ৰচনা কৰিছিল।

- নীতিমূলক গীতিকাব্যৰ ক্ষেত্ৰতো সংস্কৃত সাহিত্য অতি চহকী। ভৰ্তৃহৰিৰ ৰচনা 'শতকদ্রয়' অৰ্থাৎ 'নীতিশতক', 'শৃঙ্গাৰশতক' আৰু 'বৈৰাগ্যশতক' অতি প্ৰসিদ্ধ। ইয়াৰোপৰি বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজনে ৰচনা কৰা নীতিকাব্যসমূহৰ সুভাষিত শ্লোকসমূহৰ সমাদৰ আজিও সমাজত বিদ্যমান।
- ঊঠৰশ শতাব্দীৰ উত্তৰাৰ্ধৰ পৰা আধুনিক সংস্কৃত খণ্ডকাব্যসমূহ তথা আন আন আধুনিক কাব্যসমূহ ৰচনা হোৱা বুলি কোৱা হয়। প্ৰাচীন খণ্ডকাব্যৰ বিষয়সমূহৰ উপৰিও আধুনিক খণ্ডকাব্যত অনেক নতুন বিষয় সন্নিৱিষ্ট হৈছে। যেনে— ৰাজনৈতিক বিষয়, সামাজিক দৃষ্টিভঙ্গী, প্ৰতীকাত্মকতা, জাতি-ধৰ্ম আদিৰ কথা, দেশপ্ৰেম, জাতীয়তাবোধ, ব্যঙ্গাত্মকতা আদি।
- অতি প্ৰাচীনকালৰে পৰা অদ্যাপি সংস্কৃতত বিভিন্ন ভাৱধাৰাত খণ্ডকাব্যসমূহৰ প্ৰণয়ন অব্যাহত হৈ আছে।

৫.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। বেদ কেইখন? কি কি?
- ২। কাব্যৰ ভাগ কেইটা আৰু কি কি?
- ৩। খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ কি?
- ৪। খণ্ডকাব্যৰ আন এটা নাম লিখক।
- ৫। খণ্ডকাব্যৰ প্ৰকাৰ কেইটা আৰু কি কি?
- ৬। মুক্তক কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য কি?
- ৭। কবি ভৰ্তৃহৰিয়ে ৰচনা কৰা খণ্ডকাব্যসমূহক কি বুলি কয়?
- ৮। খণ্ডকাব্য পৰম্পৰাৰ প্ৰথম গ্ৰন্থখনৰ নাম কি? কাব্যখনৰ মুখ্য বিষয় কি?
- ৯। আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ যুগ কেতিয়াৰ পৰা আৰম্ভ হোৱা বুলি কোৱা হয়?
- ১০। আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যত কোনে প্ৰথমে প্ৰতীকাত্মক খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰে?
- ১১। পুষ্পা দীক্ষিতৰ খণ্ডকাব্যসমূহৰ নাম লিখক।
- ১২। ড° পৰমানন্দ শাস্ত্ৰীয়ে ৰচনা কৰা খণ্ডকাব্য কেইখন আৰু কি কি?
- ১৩। খণ্ডকাব্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক।
- ১৪। সংস্কৃত খণ্ডকাব্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।
- ১৫। শৃঙ্গাৰমূলক সংস্কৃত গীতিকাব্যসমূহৰ আলোচনা কৰক।
- ১৬। সংস্কৃত দূতকাব্যসমূহৰ ওপৰত এটা টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ১৭। সংস্কৃত ভক্তিমূলক গীতিকাব্যসমূহৰ বিষয়ে সংক্ষেপে আলোচনা কৰক।
- ১৮। সংস্কৃত নীতিকাব্যসমূহৰ মুখ্য উদ্দেশ্য কি? নীতিকাব্যসমূহৰ ওপৰত এটি টোকা যুগুত কৰক।
- ১৯। শংকৰাচাৰ্য্যই ৰচনা কৰা খণ্ডকাব্যসমূহৰ ওপৰত এটি আলোচনা প্ৰস্তুত কৰক।
- ২০। আধুনিক সংস্কৃত খণ্ডকাব্যসমূহৰ ওপৰত এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

চমুটোকা লিখক—

খণ্ডকাব্যৰ স্বৰূপ, মেঘদূত, ঘটকপৰ্বকাব্য, গীতগোবিন্দ, চৌৰপঞ্চাশিকা, অমৰেশতক, সূৰ্যশতক, মূকপঞ্চশতী, শংকৰাচাৰ্য, পণ্ডিত জগন্নাথ, শতকদ্রয়, ক্ষেমেন্দ্র, বচ্ছুলাল অৰস্বী, পুত্ৰপা দেৱী, ড° পৰমানন্দ শাস্ত্ৰী।

৫.১২ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- ১। শৰ্মা, থানেশ্বৰ, 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত', চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৯৫।
- ২। গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী', বুকলেণ্ড, গুৱাহাটী-১, ১৯৯২।
- ৩। ভৌমিক, শ্ৰীজাহ্নবীচৰণ, 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস', সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডাৰ, কলকাতা-৬, ১৯২৮।
- ৪। কীথ, এ. বি., 'এ হিষ্টৰী অৱ সংস্কৃত লিটাৰেচাৰ', মোতিলাল বানাৰসীদাস, দিল্লী-৭, ২০০৭।
- ৫। কুমাৰী, ড° মৈত্ৰেয়ী, 'আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্য', গ্ৰন্থভাৰতী প্ৰকাশন, দিল্লী-৯০, ২০১৯, (ISBN No. 81-901913-3-0)
- ৬। মুসলগাঁৱকৰ, শ্ৰীকেশৱ, 'আধুনিক সংস্কৃত কাব্য পৰম্পৰা', চৌখম্বা বিদ্যাভৱন, বাৰাণসী-১, ২০১৮।
- ৭। পাণ্ডেয়, ড° মিথিলেশ, 'আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্য কা ইতিহাস', (খণ্ড ১ আৰু ২), বাধা পাব্লিকেশনস, ২০১৯, (ISBN No. 97-89386439710)

* * *